

# *Kære Hr. Professor!*

*11 breve fra Michael Neiiendam  
til J. Oskar Andersen 1920-22*

Af Christian de Fine Licht

Efter teologisk embedseksamen 1919 fortsatte Michael Neiiendam (1895-1962) sine kirkehistoriske studier. Han beskæftigede sig med den danske oplysningstid og samlede sig om Christian Bastholm, der blev genstand for hans doktorafhandling 1922. Forud var gået flere rejser i Danmark, på sporet af kilder og efter tilskyndelse af hans lærer, professor J. Oskar Andersen (1866-1959). Endelig fulgte også en studierejse til Göttingen i sommeren og efteråret 1920 (brev nr. 1-4) og til Berlin i sommersemestret 1921 (brev nr. 5-6). Her spillede indsamlingen af kilder til afhandlingen om Christian Bastholm en underordnet rolle, mens indtrykkene af tysk teologi og universitetsliv var meget stærke. I skoleåret 1921-22 var Michael Neiiendam religionslærer ved Metropolitanskolen samtidig med, at han færdiggjorde sin afhandling og trods økonomiske vanskeligheder fik den udgivet. Efter at have erhvervet doktorgraden, fik han et halvt års orlov fra skolearbejdet og kunne med rejselegat besøge Paris og Göttingen (brev nr. 7-11). Man mærker hans glæde ved at vende tilbage til Göttingen som doktor og blive bedt om at forelæse om sin landsmand Søren Kierkegaard!

Der er ingen sandsynlige åbninger ved fakultetet i København, så han må finde sig en anden levevej. Skønt udstyret med pædagogiske evner, tiltaler religionsundervisningen ham ikke og han begynder at søge præsteembede, straks efter hjemkomsten. Den 21. juni 1923 udnævnes han til residerende kapellan i Tikøb (Egebæksvang), hvorfra han senere flytter til Garnisonskirken i København og sidst stillingen som provst ved Holmens kirke og kongelig konfessionarius.

Han fortsætter også arbejdet med dansk kirkehistorie (især bogen om Erik Pontoppidan I-II) og underviser i mange år som privatdocent. Da J. Oskar Andersen trækker sig tilbage i 1936 er Michael Neiiendam ikke blandt ansøgerne til hans professorat, men sidder tværtimod i det bedømmelsesudvalg, der skal finde hans efterfølger. Deres uenighed i dette spørgsmål, hvor Neiiendam med udvalgets flertal stemte for Hal Koch, mens J. Oskar Andersen stemte for Bjørn Kornerup, betød ingen varig afbrydelse af deres tillidsfulde forhold.

Den videnskabelige interesse for kirkehistorie lærte Michael Neiiendam

dam af J. Oskar Andersen. De vedblev at stå hinanden nær, videnskabeligt og venskabeligt. »Oskar Andersen blev min teologiske skæbne!« skrev han i sommeren 1961 i et udkast til sine erindringer. Året før, i Kirkehistoriske Samlinger, skrev han en bemærkelsesværdig nekrolog om sin gamle lærer, hvor hans anerkendelse og overbærende forståelse træder tydeligt frem.

De var fælles om den solide, kildekritiske metode, som J. Oskar Andersen havde lært ved at følge Kristian Erslevs undervisning i historie. I mange år (1918-39) stjal folketingsmandatet hans tid, men i bund og grund havde J. Oskar Andersen urimeligt svært ved at få færdiggjort skriftlige arbejder. Kort efter den periode, der dækkes af de her offentliggjorte breve, kom det til at gå så langsomt med færdiggørelsen af »Kirke-Leksikon for Norden«, at Michael Neiiendam og Helge Haar overtog redaktionen fra J. Oskar Andersen.

Samtidig begynder Michael Neiiendam i flere breve at opfordre professoren til at overlade ham »korrekturlæsningen« af hans påbegyndte hovedværk: Danmarks Kirkehistorie. Det er imidlertid en sørgelig kendsgerning, at samarbejdet mellem den umådeligt belæste professor og den unge præst med den lette pen og redaktionel erfaring (et samarbejde, som sikkert har foresvævet Michael Neiiendam som en mulighed, der af veneration for den ældre ven udmærket kunne kaldes korrekturlæsning!) aldrig kom i stand. Først da de begge var døde kunne P. G. Lindhardt i 1963 i Kirkehistoriske Samlinger udgive et enkelt efterladt fragment af J. Oskar Andersens danske kirkehistorie.

Professoren bliver gudfar til Michael og Lise Neiiendams førstefødte, sønnen Henrik (1924), og hans søster Olga Andersen er ofte sommergæst i Egebæksvang, hvortil hun spadserer fra den ældste bror, statsgældsdirektør P. O. A. Andersens hus i Rungsted. Ved et par senere lejligheder følges Michael Neiiendam og J. Oskar Andersen på udenlandsrejser, bl.a. til Faith and Order møde i Lausanne 1927 med ophold i Berlin undervejs. At det venskabelige forhold også omfattede Olga Andersen og Lise Neiiendam, fremgår bl.a. af brev fra J. Oskar Andersen til Michael Neiiendam, 5. april 1934: »En lykønskning«, udgivet af P. G. Lindhardt i Kirkehistoriske Samlinger 1986, s. 225-26.

De gengivne breve befinder sig i J. Oskar Andersens privatarkiv (nr. 5032) i Rigsarkivet. I noterne nedenfor er der benyttet enkelte andre oplysninger fra samme arkiv samt fra notater af Michael Neiiendam, der venligst er stillet til rådighed af Henrik Neiiendam. Der henvises i noterne til andre offentliggørelser af breve til og fra Michael Neiiendam.

Kære Hr. Professor!

Det har været mig umuligt at skrive til Dem før, hvad der egentlig var min Hensigt, for at fortælle Dem om Arbejdet her; men det tager jo altid nogen Tid, førend man kan orientere sig et fremmed Sted og få en Oversigt over det brugbare Arbejds materiale, der findes. Så snart jeg kom hertil, opnåede jeg Forbindelse med Universitetet og Biblioteket. Fra Universitetsdirektionens Side viste man mig Imødekommenhed og gav mig (ganske vist mod en voldsom Betaling) Adgang til at overvære forskellige Forelæsninger og Øvelser. Måske må jeg med et Par Ord berette Dem herom, såfremt det kan gøre Regning på Deres Interesse.

Jeg fulgte i Begyndelsen *Bonwetsch*<sup>1</sup>, som læste over den gamle Kirkes Historie. Som Personlighed er han skattet højt af de studerende, som roser hans Noblesse og fine Tankegang. – Han forsøgte navnlig at vise, hvor Kildekritikens Problemer i den Konstantinske Tidsalder lå, men noget Forsøg på Personlighedskarakteristik var der ikke. Han gav intet udover, hvad jeg vidste hjemmefra, og jeg opgav derfor ret snart at følge hans Forelæsninger, da jeg intet særligt fik ud deraf. Han er en meget varm national Mand, og på Baggrund heraf forstod jeg hans reserverede Holdning overfor mig<sup>2</sup>. – *Mirbr*<sup>3</sup> følger jeg i hans Gennemgang af den Kat. Kirke siden 1870. En Dansk vil finde ham noget latterlig. I sine Forelæsnings Form og i sine Bevægelser er han nærmest Expressionist med mange ejendommelige Hånd-, Arm- og Benbevægelser, med den stadige Henvi sning til »Meine Quellen«, idelige Gentagen af »Meine Herren« og bestandige Oplysning om, hvad *han* nu mener i det og det bestemte Tilfælde, en Anskuelse, som han ikke vil skjule for sine Tilhørere o.s.v. Ved et Besøg hos ham var han meget formel; den kommende Magnificence – han skal være Rektor næste Aar – stak betænkelig frem i ham. – Endvidere besøger jeg *Spittas*<sup>4</sup> to Timers Forelæsning over Jesu Døds- og Opstandelseshistorie. Han er en meget kunstinteresseret og venlig Mand, som jeg har haft Glæde af at tale med. Han har lidt meget ved sin Forjagelse fra Strassburg, men talte derom uden Bitterhed; men hans Arbejds kraft har lidt overordentlig under Krigen. Men den af Professorerne her, der er kommet mig venligst i Møde fra den første Dag, har taget på Ture med mig og åbnet sit Hjem for mig, er Systematikeren *Stange*.<sup>5</sup> Jeg hører hans Etik, Gennemgang af Romerbrevet og følger hans Øvelser over »De servo arbitrio«, hvor Systematikeren fælt stikker Hestefoden frem i Historikerens Skikkelse. Han er klar, meget frisk, interesseret i Kulturlivet, var Leder af de store Krigsfangeleje re under Krigen her, blev p.G.a. sin Godhed angrebet for »Fremdenthum«, har udgi-

vet et Bind Digte og står den Krist. Studenterbevægelse nær. Af mange regnes han for »der Theolog Göttingens«. – Så meget om Universitetsarbejdet, som jeg har stor Glæde og meget Udbytte af. M.H.t. Biblioteket gik jeg jo strax Katalogerne igennem og fandt også noget fra danske Theologer. Der fandtes 3 Breve fra Guldberg til Michaelis<sup>6</sup>, af hvilke det ene kan påregne alm. politisk Interesse; sandsynligvis kender Friis<sup>7</sup> det, men jeg tog for Sikkerheds Skyld en Afskrift deraf alligevel; Brevene er alle stærkt rosende til Michaelis. Fra Hwiid<sup>8</sup> fandtes en Del Breve til Michaelis (10 ialt), men det er mere Enkeltheder, der har Interesse deri, end Helheden; det drejer sig som oftest om Håndskrifter og lectiones variantes; det samme gælder nogle Breve fra Fr. Münter til Reuss<sup>9</sup>. Af Enkeltheder er her flere (Takkeskrivelser, Anbefalinger o.s.v.), men det bliver for langsommeligt at gå ind på. Oplysningsmændenes indbyrdes Brevvexling (Heyne, Michaelis, Eichhorn<sup>10</sup> o.s.v.) har jeg gennemgået; af almen Interesse indeholdt de intet; det er Læsemåder, personlige Hilsener og videnskab. Forhandlinger i Alm., der fylder Siderne. Lang mere Betydning har det, at jeg har Lejlighed til at læse en Del Literatur fra Oplysningstiden og om den, somfattes i Khvvn., og at jeg har Ro til at gennemgå og bearbejde mit Arbejde her. – I sidste Uge gjorde jeg en Rejse til Wolfenbüttel; desværre viste der sig ikke at findes noget fra danske Theol. Jeg havde i Forvejen anmeldt mit Besøg og dettes Formål, for at der måske kunde bringes noget frem, og jeg satte to Bibliotekarer i Arbejde, med hvem jeg nøje gennemgik både Leibniz' og Lessings Brevvexling<sup>11</sup>, men forgæves. Biblioteket er ganske dejligt, og Byen er jo en ren Idyl. Jeg fik i Biblioteket en Del af de betydelige Håndskriftskatte at se – bl.a. også Berengars berømte Afhandling<sup>12</sup>, og man var i enhver Henseende meget imødekommende overfor mig. – Deres Råd om at søge det størst mulige Udbytte både ved Flid og Bekendtskaber følger jeg. Jeg har fortræffelige Arbejdsvilkår, bor i to lyse og store Værelser i Byens Udkant, og glæder mig daglig påny over det meget, der er at se og opleve. Deres Råd om at tænke på det systematiske har jeg fulgt. Jeg arbejder på en Afhandling til »Theol. T.« om den reformat. Forståelse af Forh. mellem fides og bona opera<sup>13</sup>, og jeg har Ideen til Anmeldelsen af flere nye Bøger, jeg læser her. Må jeg blandt disse nævne tre. Først *Heilers: Das Wesen des Katholizismus*<sup>14</sup>, som har vakt stor Opmærksomhed her; *Horst Stephans* nye Glaubenslehre<sup>15</sup> og *Stange: Einführung in die Ethik Kants*<sup>16</sup> (og måske hans Skrift om Die Lehre von den Sacramenten<sup>17</sup>). De to sidste er lige udkommet i disse Dage. Såfremt jeg turde bede Dem om at sende mig et Par Linier, hvis De har Tid, om De bifalder disse Planer, vilde jeg være meget taknemlig derfor, inden jeg begynder på Arbejdet.

Angående de almindelige Strømninger var jo meget at skrive, men det får vente, til jeg kommer hjem. Jeg blev her gerne det længst mulige, men det var ikke muligt at få Pas længere end 3 Månedes, og det var vist overhovedet store Sager. – Hadet mod Frankrig er meget stærkt, og alt overvejende, men man er slået så ganske til Jorden, at Revanchetanker ikke ofte forekommer. Jeg har kun mødt den direkte udtalt nogle få Gange, men da også skånselsløst og skarpt. De fleste tænker sig en Nyorientering mod Øst så stærk, at Rusland og Tyskland skal kunne knuse Vestmagterne, men alle disse Udviklinger slutter i Regelen med: »Müssen wir sehen; müssen wir abwarten«. I den kristelige Studenterforening er man til enhver Tid rede til at række Hånden ud til et nyt internationalt Kristeligt Arbejde, men også her er man forbitret over, at Frankrig stiller sig afvisende. De sociale Forhold er ganske som hos os, og den største Del af Studenterstanden er her nu det sociale Proletariat. Der har i disse Dage været en stor Studenterforsamling, hvor alle Studenterådene fra alle tyske Universiteter har været repræsenteret, og de har drøftet både akademiske og sociale Forhold<sup>18</sup>. Jeg har der haft Lejlighed til at gøre mange lagtagelser, og gennem nogle Samtaler med Udsendingen fra det tyske Kultusministerium, som også har været repræsenteret, har jeg haft Lejlighed til at danne mig et nogenlunde klart Blik over Akademikernes Proletariatkår. Også her er det således, at *Sult* er den almindelige Grund til Udeblivelse fra Forelæsningerne, og mange Studenter er også i dette Semester her knækket sammen på Grund af de slette Ernæringsforhold; i Berlin er det langt værre. Mange Studenter er draget til Berlin i Håb om at skaffe sig Bifortjeneste, og adskillige erhverver sig en sådan – ved at være Gadefejere og Kelnere. Nu, henimod Semestrets Slutning har mange ikke flere Penge. Madspørgsmålet bliver underordnet Boligspørgsmålet, og adskillige sover under åben Himmel. En Student må her have c. 6-7 Mark om Dagen for at leve; det kunde de i gamle Dage leve en Uge for, og medens alt i Gennemsnit er steget til det 10-12.dobbelte, er Embedsmændenes Lønninger steget til det 4- højst femdobbelte. Hvordan skal så en Embedsmand holde sin Søn som Student? Mange får her kun varm Middag et Par Gange om Ugen; det almindelige er en vegetariansk Middag, hvor Kartofflen varieres i det uendelige, og så noget tørt Brød hjemme Morgen og Aften til noget sort Kaffe. Smør gives her jo meget lidt af; i denne Uge f.Eks. 30 gr.! På Biblioteket ser jeg dem daglig sidde og gnave noget tørt Brød i sig. Men Droschekuskenes Frokostpakker, som jeg har set dem lukke op på Rådhusstorvet i Göttingen, er langt mere luxuriøse end Studenternes. Spørgsmålet om den nærmeste Fremtid i Tyskland er ikke om akademisk Ydeevne eller Kundskaber, men et Spørgsmål om Muskulatur

og Forretningssans. Noget af den mest taknemlige Glæde, jeg har oplevet, er nogle beskedne Frokoster og Aftener, jeg har indbudt nogle Studenter og Privatdocenter (en Slutstilling her!) til, hvor jeg bor; for en fremmed spiller det jo ikke stor Rolle p.G.a. Valutaen, men Taknemligheden formår jeg ikke at beskrive.

Noget Had eller Bitterhed til Danmark har jeg ikke truffet; man havde naturligvis ønsket Tiedjelinien<sup>19</sup> og en Separatforhandling mellem Danmark og Tyskland. Nogle Studenter, der bragte det nordslesvigske Spørgsmål på Bane, og *vilde* vide noget derom, viste gennemgående Forståelse for Folkeafstemningen, og et så bittert Had som Prof. Scheel<sup>20</sup> i Tübingen i sin sidste Pjece har lagt for Dagen i Anl. af Afstemningen har jeg ikke truffet. »Generalstrejken«<sup>21</sup> hos os o.s.v. blev her pustet op til en stor Revolution, og man har det Indtryk, at Kongen sidder på Vippen! Jeg har absolut *ikke* Indtryk af, at man savner Monarkiet her; kun Prof. Stange mente, at det vilde komme igen og begrundede det med den tyske Trang til Personkultus. Man er over en bred Sko Demokrater; selv v. Harnack<sup>22</sup>, hvis Søn er Socialdemokrat, er nu Demokrat.

Jeg tør ikke trætte Dem længere; men ud fra den varme Interesse, De har næret for mig og mit Arbejde, følte jeg mig forpligtet til at sende Dem et Par linier og fortælle Dem lidt i Almindelighed herfra. Så vidt jeg ved, bliver et Rosenkrantsk Stipendium ledigt til Efteråret – det bør jeg vel søge?? Sidst, da jeg søgte »Smith« opfordrede De mig til at spørge, før jeg søgte, for ikke at søge noget forkert. Jeg håber nu, disse Linier må træffe Dem i Feriens Hvile og beder Dem hilse Frk. Andersen<sup>23</sup> på det hjerteligste. Selv beder jeg Dem modtage de ærbødigste og venligste Hilsener fra

Deres taknemlige Michael Neiiendam.

P.S. Jeg går for Lic.theol! Nogle Svenskere, som kun er færdige med deres Examen og derfor Lic., hvad de ihvertfald kalder sig, nødte mig til denne Konkurrence, og jeg ser, at P. P. Jørgensen<sup>24</sup> i »Religion in Geschichte u. Gegenwart« allerede i gamle Dage kaldte sig Lic. Forøvrigt kan vi, når vi er færdige med Examen hos os, det samme som en Lic. her.

M.N.

*Brev nr. 2*

*Göttingen, am 4. September 1920*

Kære Hr. Professor!

Hermed sender jeg Dem vedlagte Artikkel, som jeg håber vil nå vel i Havn<sup>25</sup>. Det har været mig en Glæde at udarbejde den og finde Stanges

Billigelse af de fremsatte Hovedtanker. Såfremt den kan nå at komme i det første Nummer af »Theol. Tidsskr.«, kan en eventuel Korrektur *indtil Månedens Udgang* sendes *hertil*. Jeg rejser da til Østfrisland, hvor jeg er indbudt til at tage Del i et Kirkemøde. Mit Pas udløber jo desværre medio Oktober, og det synes ikke at kunne lade sig gøre at få det forlænget, da man p.G.a. de vanskelige Ernærings- og Brændselsforhold til Vinter ønsker at huse de færrest mulige fremmede. Jeg havde nok Lyst til at rejse til Berlin i en Del af Vintersemestret, men Forholdene skræmmer mig noget. I nærmeste Fremtid må en Række Fabrikker og større Virksomheder standse af Mangel på Kul, da disse går til Frankrig. I Forbindelse med de almindelige Strejker og truende Uroligheder må jeg vist overhovedet være glad over at komme hjem; her vil jeg koncentrere mit Arbejde om Oplysningen og gøre det endeligt færdigt hjemme – for der at afvente dets nærmere Skæbne! Jeg vilde have sendt Dem Scheels omtalte Pjece, men det har ikke kunnet lade sig gøre, da her er strængt Udførselsforbud mod Bøger; formodentlig vil jeg få Besværligheder ved at komme over Grænsen med de enkelte, jeg har købt her. – Den største Begivenhed, der har fundet Sted her, siden jeg skrev sidst, er *Rektorskiftet*. Mirbt har som Magnificenze afløst Historikeren Brandi. Jeg havde fået at vide, at Udlændingene, der hospitere her, måtte overbringe den nye Magnificenze deres Lykønskning og takke for Universitetets Gæstfrihed. Samtidig er det Skik at overbringe den af de øvrige Professorfruer stærkt misundte *Magnifica* nogle Blomster. I Håb om at kunne bane Vej for mine eventuelle Efterkommere her, sendte jeg en meget anstændig Buket i de danske Farver og lod mig melde hos Magnificenzen. Måske har jeg tidligere fortalt Dem, at han første Gang var meget stram overfor mig, da jeg »kun« titulerede ham Hr. Professor uden at ane, at Manden havde fået Alderstilletaget »Geheimerat«, hvad han skattede i særlig Grad. Denne Gang var han dog overmåde flink og meget høflig. Øjensynlig nød han sin Magnificenzetitel og det dertil hørende Verbum i Flertal! Han talte med stor Bevægelse om sine »*Quellen*«<sup>26</sup>, som også benyttedes af Katolikker, og jeg forsikrede ham, at Værket, som han altid omtaler som »*mein grosses Buch*«, også fandtes på vort Laboratorium. Fremtiden så han mørkt på, men sikkert realistisk nok. Vi talte en Del om Mission, og han tog skarp Afstand fra Mott<sup>27</sup>, som en stor Del af den kristelige Studenterbevægelse har stillet sig skarpt overfor. Han foreslog mig – ligesom Stange har gjort – at promovere her. Jeg svarede, at det var jo meget smukt at knytte Forbindelsen med Fortiden – også på denne Måde, men jeg måtte give Afkald derpå. Han mente, at Fakultetet kunde antage Skriftet på 14 Dage (hurtigere Forretningsgang end hos os), og jeg ville da kunne få

en stor Læsekreds! Det eneste pudsige, Tilbuddet indeholder er, at Graden her vil kunne erhverves for – 40 Kroner! Disputatsernes Tryk-  
ketvang er ophævet (det var simpelthen nødvendigt at gøre det); Arbej-  
det skal kun maskinskrives. – Sédandagen<sup>28</sup> er blevet fejret her med sto-  
re Fester, selv om Kultusminister Hänisch havde forbudt deres Afhol-  
delse i Skolerne. Latinungdommen drog dog igennem Gaderne med  
»Deutschland, D. über alles -«. I Går så jeg Statsopgørelsen for August  
Måned: Underskud én Milliard! Hvor vil det ende? At Bolchevismen er  
i Fremrykning, er der ingen Tvivl om, men man har kun den Trøst, at så  
kommer den også til de andre Lande – og fremforalt til det usigeligt for-  
hadte Frankrig. – Af Breve og Aviser hjemmefra hører og ser jeg, at A.  
Th. Jørgensen<sup>29</sup> har foreslået Mosbech<sup>30</sup> som Professor i Glarbos Sted!<sup>31</sup>  
Og at der mellem Studenterne arbejdes for Geismar<sup>32</sup>. Den sidste vilde  
dog vel være bedre end Krarup<sup>33</sup>. – Ellers går Arbejdet concentreret; jeg  
lider stærkt under de mange udlånte Bøger, som i Alm. indehaves af  
Professorerne, og som derfor kun vanskeligt kan hjemkaldes. – Skat  
Hoffmeyer<sup>34</sup> er jo nu på Hjemrejse fra sin med Stipendium udstyrede  
Bryllupsrejse! Han har pludselig bestemt sig til at bryde op; jeg havde  
ellers tænkt at besøge ham i Halle. – Endelig takker jeg Dem endnu en  
Gang for Deres lange, virkelig opmuntrende Brev til mig og iøvrigt for  
al den personlige Interesse, De har skænket mig og mit Arbejde.

Mange Hilsener til Frk. Andersen og Professoren selv,

Deres hengivne M. Neiiendam.

*Brev nr. 3*

*Göttingen, am 23/9 20.*

Kære Hr. Professor!

Må jeg hermed sende Dem to Anmeldelser<sup>35</sup>. Når jeg arbejder på An-  
meldelser til Dem, tænker jeg altid på Dem som den strenge Kritiker.  
Anmeldelsen af Stanges Bog er, som De ønsker: kort, refererende – og,  
da jeg finder Fremstillingen fortræffelig – anbefalende. Værre har jeg  
været stedt imod Stephans Troslære, som jeg har slidt mig igennem, og  
hvortil jeg har skrevet Anmeldelsen om tre Gange. At referere en Dog-  
matik er jo umuligt. Jeg har kun, da De har befalet Korthed, belyst en-  
kelte Hovedpunkter og ellers karakteriseret. Men når jeg til sidst har  
skrevet et Par Ord om tysk Theologi nu, er det, fordi vel så få hjemme  
kender Situationen: Krigens Eftervirkninger *må* nøde Systematikerne  
her til at lave noget andet end de før Krigen gældende aprioriske Ab-  
straktioner. Her i Göttingen er jo to Systematikere, Titius<sup>36</sup> og Stange.  
Den første, som formodentlig bliver kaldet til Berlin, når Oldingen

Kaftan<sup>37</sup> går af, er en ritschlsk Efterklang; Stange, der er absolut positiv og overordentlig selvstændig, samler langt de fleste Tilhørere. Medens Titius står med et Spørgsmålstegn overfor Fremtiden, besvarer Stange absolut Spørgsmålet med, at vi må have en luthersk dvs. bibelsk positiv Theologi; han mener at kunne stå inde for, at Ungdommen mere og mere søger til de positive Universiteter, hvad man jo ikke kan fortænke dem i med Krigsoplevelserne bag sig. Stange samler fra Aar til Aar flere og flere om sig, og hans Bøger har stor Afsætning; og den unge Paul Althaus<sup>38</sup> i Rostock, der lægger *Menigheden* til Grund for sin Dogmatik, samler en forbavsende stor Tilhørerskare. Men allerede Hermann<sup>39</sup> og Troeltsch<sup>40</sup> er blevet gamle. End ikke den sidstes Problemer har jeg sporet ret meget af blandt den theologiske Ungdom. Hjemme, hvor Troeltsch næppe er kendt ret meget uden blandt de allerfremmeligste Studerende<sup>41</sup>, er det jo, når man nævner hans Navn, som om man omtalte en Heros! Han har som bekendt i særlig Grad syslet med Oplysningstiden og søgt at vise, at intet nutidigt Problem indenfor Theologien har været den Tid fremmed, men ganske det samme lader sig påvise med Hensyn til hans egen Produktion. Hans ejendommelige »psykologisk-filosofiske« Historieskrivning er Oplysningstidens, og det Indslag, som Udviklingslæren har givet i hans »Theologi«, er i Oplysn. kendt under Navnet Perfektibilitet – ja, selv Akkommodationstanken har jeg ved en nøjere Beskæftigelse med hans Skrifter fundet hos ham. – Glarbos Plads vil vel nu, som De skrev sidst, blive slået op. Jeg havde ventet at få hans Timer ved Lærerhøjskolen, da jeg havde vikarieret for ham under hele hans Sygdom, men Mosbech (!) havde nok også søgt dem – og fik dem naturligvis. Det var mig, som De sikkert vil forstå, en Skuffelse, da jeg sidst af alle havde tænkt på ham, og da han havde så rigeligt med Timer i Forvejen, fandt jeg det en Smule ukollegialt. Jeg hører derimod, at han dog har erklæret, at han *ikke* vil søge Glarbos Stilling ved Universitetet! Hvad Studenterne vist kan være glade for! Men Spørgsmålet er jo, om jeg skal søge den – naturligvis *ikke*, fordi jeg venter at blive ansat; men fordi Fakultetet, såvidt jeg har forstået, af Hensyn til de Kristendomskundskabsstuderende<sup>42</sup>, skal bruge *to* Mand, og fordi man på Grund af de forskellige Emner, der antagelig vil melde sig, måske kan regne med en Konkurrence. Hvis dette sidste (en Konkurrence) skulde blive til Virkelighed, skønt det vel er ultimum refugium, vil der måske være Håb om en senere Ansættelse ved at deltage i den nu<sup>43</sup>. Jeg vender jo tilbage med friske Kræfter, med langt mere Selvstændighed, end da jeg drog ud (mener jeg da) og med noget Kendskab både til de fortidige og nuværende Aandsstrømninger her. Hellere vil jeg da tage en eventuel Konkurrence nu, selv om en sådan er nerve-

pirrende, end om nogle Aar at skulle slås med Brodersen<sup>44</sup>, Mogensen<sup>45</sup> og Søe<sup>46</sup>, der jo alle synes at være Aspiranter. Imidlertid er Forholdene jo umulige at overse for en udenforstående og allermest for mig, der er på Afstand og henvist til de mange utrolige Rygter, der ved en sådan Lejlighed altid cirkulerer. Derfor henvender jeg mig netop til *Dem*, fordi jeg stadig i det sidste Aar har følt, at trods Deres meget Arbejde, har De altid haft nogen Interesse tilovers for mig, og fordi De så afgjort opmuntrende rettede min Opmærksomhed mod det systematiske Område<sup>47</sup>. Såvidt jeg har forstået hjemmefra er Emnerne Geismar, for hvem en Del af Studenterne er, Plum<sup>48</sup> og måske Alfr. Th. Jørgensen, som dog vel ikke kan siges at være persona grata hos Fakultetet i dets helhed. Gemmer<sup>49</sup>, Hoffmeyer eller Brodersen synes der næppe at være Tale om. Men hvad, hvordan og hvorledes? En Fakultetsafgørelse om Konkurrence eller ej, er jo afhængig af Ansøgernes Antal og Kvalitet! Og begå en Dumhed, der kunde se ud som Vigtighed, ønsker jeg dog ikke. Jeg vil gerne prøve mine Kræfter i en Konkurrence – såfremt De råder mig til det. Men min Beslutning om hvad jeg skal gøre eller ikke, vil jeg lade være afhængig af Deres Råd. Ingen kan jo fordre af et ungt Menneske, at han skal møde med et System; men derimod vil der vel kunne fordres Kundskaber, Fremstillingsevne og kritisk Sans. Jeg har kun det Ønske at få et eventuelt Plus til en senere eventuel Ansættelse ad Aare, men vil gerne deltage som Konkurrent. Mit Håb er jo at få Rosenkranztz. Ganske vist har jeg i Bentzen<sup>50</sup> en farlig Medbejler, da han har to Egr., og jeg netop mangler det ene – i Kirkehistorie, selv om De kan bevidne, at jeg var nær derved!! Men måske kan min Afhandling i Teol. Tidsk.<sup>51</sup> hjælpe, foruden en pæn Anbefaling fra Stange, og som jeg vil vedlægge, når det bliver slået op. Ganske som i Æventyret spurgte han mig for et Par Dage siden, om jeg havde noget Ønske, og jeg foreslog ham med Tanken på den senere Rejse, at give mig et Par venlig Ord med Henblik på et kommende Stipendium, som jeg vilde søge, et Ønske, han strax imødekom. Ihvertfald må jeg vel få noget mere ud over de 800 Kr. jeg har fået, medens Otzen med samme Kvalifikation har over 4000! Min Arbejdsplan er ihvertfald klar. Jeg vil gerne til *Berlin* et Semester – ikke for at høre Harnack (udover et Par Gange), da jeg efterhånden har tabt min ungdommelige Beundring for ham, efterhånden som jeg opdagede hans Dogmehistories Farve, men for at høre Seeberg<sup>52</sup>, hvis han (har) en interessant Specialøvelse, og det samme gælder Holl<sup>53</sup>, men fremforalt for at se, hvad jeg kan få ud af Troeltsch. Jeg håber på Sommersemestret og da på Vinter i England. Umuligt er det jo at lægge Planer, dels af Hensyn til deres Forhold her, dels af Hensyn til de ombejlede Stipendier.

Ja, nu har jeg formodentlig trættet Dem og sinket Dem. Jeg vil gerne have et godt og afgørende Råd af Dem. Men et Brev hertil kan næppe komme, inden jeg rejser (den sidste i denne Måned eller den første i næste), og (det er) også umuligt at sige noget, førend man ser Ansørgernes Mængde. Til Oktober er min Adresse (for alle Eventualiteters Skyld) Superintendent Bruns, Pfarrhaus, Stade [Hann.]. Nogle Dage skal jeg senere være i Hamborg, men Adressen er usikker. Og kort før Månedens Midte [udløber] mit Pas, som det har været umuligt at forlænge.

Jeg beder Dem modtage de venligste Hilsener selv og hilse Deres Søster

Deres hengivne M. Neiiendam.

Efterskrift: En ung Göttingerprivatdocent, Otto Piper, har udgivet en større Vurdering af Schleiermachers Reden, som jeg jo også har måttet beskæftige mig med til mit Arbejde, under Navn af: »Das religiøse Erlebnis«<sup>54</sup>. Måske har Teol. Tidsskr. senere Plads til en mindre (blid) Omtale af Bogen.

M. N.

*Brev nr. 4*

*Göttingen, am 25/9 20. Lørdagften.*

Kære Hr. Professor!

Tak for Deres venlige og forfriskende Hilsen! Jeg har netop fået den, samtidig med et Kort fra Hår<sup>55</sup> og et Par Studenterbreve, som alle beretter om, hvordan De kvasede Nørregård!<sup>56</sup> – Med Henvisningen til Pasforlængelsen, da har både Mirbt som Rektor og Stange som Dekan forsøgt at hjælpe – men *hidtil* uden Resultat. Hver By og Kommune hernede har nu fået Selvstyret og bestemmer egne Anliggender og udsteder Nødpenge o.s.v. Derfor er det umuligt at gøre noget udefra, tilmed da Otzen jo skal have mine Værelser her. Som De måske erindrer, gav De mig i Forsommeren en venlig Anbefaling<sup>57</sup> til det tyske Konsulat; der tog man imidlertid intet Hensyn til den, da man krævede en Politikuttalelse fra Göttingen først, om man kunde og vilde have mig dér! Deres Anbefaling i Oversættelse virkede egentlig altså mest på Rådhuset her. Man har direkte udtalt, at man ønsker så få fremmede som muligt her til Vinter p.G.a. Bolignød, Madmangel (i fem Uger har Byen ikke haft Kød) og Brændselsmangel. 1500 Mennesker er i Øjeblikket husvilde, og en Kommission går systematisk fra Hus til Hus og påtvinger Villabeboerne husvilde Familier. Jeg ser ikke rettere, end at Tyskland går

et Krak i Møde, hvis *ikke* England-Frankrig giver Kredit, og Amerika stikker Penge i de store industrielle Foretagender. – Jeg hører, at Skat Hoffmeyers Lejlighed flyder med etisk Litteratur, og at det nu skal være hans Hensigt at ville konkurrere!! – Da Bentzen altså kommer først med sit gl. testlg., kan jeg vist ligeså godt opgive Rosenkrantz. – Jeg skal ikke trætte Dem længere, beder Dem som sædvanlig, men derfor ikke mindre hjerteligt, hilse Deres Søster, beder Dem selv modtage de venligste Hilsener fra Deres hengivne

Michael Neiiendam.

*Brev nr. 5*

*Berlin, Lørdag d. 9-7- '21.*  
Cuxhavenerstrasse 2 bei Frau Otte  
Berlin NW 23

Kære Hr. Professor!

For nogen Tid siden blev jeg på to Måder på én Dag behagelig erindret om Dem, dels nemlig ved et Brev fra Biskop Ostenfeld<sup>58</sup>, som meddelte mig, at han havde tildelt mig Biskop Martensens Jubilæumss stipendium, og dels ved en Skrivelse fra Rektor Kragh<sup>59</sup>, som indeholdt Undervisningsministeriets Konstitution [af mig] som Lærer ved Metropolitanskolen for et Tidsrum af et Aar. Begge Dele har jeg jo unægtelig Dem at takke for<sup>60</sup>, og at jeg både herfor, som for så megen anden Interesse, De efterhånden har vist mig, er Dem overordentlig hengiven og taknemlig, behøver vel næppe nogen yderligere Forsikring.

Ankomsten til og Opholdet i Berlin var en overordentlig skarp og uformidlet Overgang fra den lille Universitetsby Göttingen, hvor jeg efterhånden var blevet fortrolig med hver Krinkelkrog. En tysk Student, som jeg havde lært at kende i Göttingen, og som nu studerer her i Berlin, havde skaffet mig et upåklageligt Værelse med rigelig Morgensol og Balkon ud til en Have med mange Træer og Grøntsager. Jeg bor hos en Værtinde, der ikke ved alt det gode, hun vil gøre mig, og som kun i sit Pensionat vil huse Studenter, der hører til D.C.S.V. (Deutscher Christliches Studenten Verein, altså \_ med Forbundet). Jeg bor i Nord-West Delen af Berlin, men Afstandene er jo så store, at selv om jeg ikke bor i en Udkant af Byen, endsige i en Forstad, må jeg tage med Togget ind om Morgenens til Centrum af Byen, Universitetet og Biblioteket. Naturligvis interesserer Biblioteket mig mest; der kan man sidde rolig og uforstyrret den ganske Dag og arbejde i den mest behagelige Kølighed, hvor stegende der så er udenfor. Jeg har omtrent gennemgået alle Håndskriftkatalogerne og taget Afskrifter af nogle Breve fra Hennings<sup>61</sup>

og Heiberg<sup>62</sup> og et af – Kingo! Dette sidste er formodentlig købt på en Autografsamling i København af en Tysker, som senere har skænket det til Biblioteket. På Universitetet har jeg jo hørt et Par Timer på de store Navne, Kaftan, Deissmann<sup>63</sup> og Gressmann<sup>64</sup> og forøvrigt også Seeberg. Seeberg gennemgår Dogmatik; han er en levende og sprudlende Taler, der fra han har sat sig i Stolen, og til Klokken slår, ikke under sig den mindste Pause – det hele udvikles fra Bevidsthedens indre Gemmer og uden Manuskript. Han har været meget elskværdig overfor mig og har indbudt mig til sig i næste Uge. Han tilhører det tysk nationale Folkeparti, men har offentlig i en Forelæsning taget Afstand fra Partiets Antisemitisme.

Endnu stærkere virker *Troeltsch* som Taler. I det ydre minder han forbausende meget om Glarbo, men han er hurtigere og mere adræt i sine Bevægelser, end Glarbo var. Han vandrer frem og tilbage på Katederet, og hans uafbrudte Tale, illustreret med talrige Håndbevægelser og isprængt med ofte meget vittige Exempler, plasker som et Vandfald. Når man har hørt på ham i to Timer, er man (ihvertfald med min Konstitution) ganske mør. Han læser over den filosofiske Etik. Hans Laboratorieøvelser er præget af de højeste tyske Abstraktioner; han gennemgår Filosoffen Max Scheler<sup>65</sup>, og sandt at sige begriber jeg ikke stort deraf. Det trøster mig noget, at ikke alene de filosofisk studerende, som dog skulde være Fagfolk på dette Område, men også han selv ofte må give op overfor Schelers Dybsindigheder. Men også her er han levende og stedse bevægelig. Han sætter sig ved Øvelsens Begyndelse strax ned på en Stol – vistnok i den ærlige Hensigt at ville blive siddende – men et Øjeblik efter docerer han løbende rundt omkring på Gulvet. Morsomt er det at høre de filosofisk studerende tage ordentlige Diskussions-Livtag med ham! Han lader dem næppe tale ud, før han selv i rivende Hast gør sine Modargumenter gældende. En lille Japaner, som jeg har fået Plads ved Siden af, begriber vist heller ikke meget af det hele; han falder regelmæssigt i Søvn efter de første tyve Minutters Forløb! Personlig har Troeltsch været meget elskværdig overfor mig. Jeg har talt med ham om mit Tema, men Detailviden har han som Systematiker slet ikke mere. Det er ham om at gøre at give Synspunkter og store Overblik og derved at virke »anregend«. Og han springer meget let fra et Emne til et andet. Vi talte i Går om Lessing og endte kort efter ved Tilstanden om hundrede Aar, hvor han beklagede de Mennesker, der da kom til at leve på Grund af alt det, de måtte sætte sig ind i af Litteratur, som da vilde være skrevet til den Tid.

Ved Hjælp af en Introduktion fra Buhl<sup>66</sup> fik jeg Adgang til Harnacks<sup>67</sup> Øvelser over de fire ældste Kirkekoncilier, trods det disse Øvelser læn-

ge forud er overtegnet. Han er nu i Sandhed blevet gammel, går kun langsomt og leder ofte efter Ord og Sætningsforbindelser. Men han har endnu det skarpe Blik, man kender fra yngre Billeder af ham, og med sin Ørnenæse og sit hvide Tindingehår gør han et stateligt Excellence-indtryk. Hans Øvelser er i Examinatorieform og giver et Rundskue af Kirkens Historie i Oldtiden; ofte fletter han Anekdoter, Exkurser, satiriske Bemærkninger og moderne Paralleller ind i Fremstillingen. Hans Forelæsninger over Kirkens Historie (han er nu ved Korstogstiden) er smagfulde og ofte pbret af Satire; men hans Styrke i at give korte, ram-mende og intuitive Analyser viser sig også her. Der er jo et vældigt Til-løb til Forelæsningerne, da det er sidste Gang han læser – og ikke mindst er Excellensen belejret af Damer, hvem han dog ofte søger at beskyde med satiriske Udfald. Af Udlændinge er han vist ikke belejret mere som før Krigen og jeg synes, han er ret tilnærmelig; han har ihvertfald ofret mig et Kvarterstid og indbudt mig med et Par andre på Holdet til en Udflugt<sup>68</sup> den 29de ds. Denne imødeser jeg jo med en vis Spænding!

– Berlin er jo ellers en underlig Stad. Den rigeste Luxus trives Side om Side med en himmelråbende Elendighed; »Unter den Linden« viser begge Dele frem på alle Tider af Døgnet. En afsindig moralsk Dekadence, der endog midt på Dagen ugenert stikker Hovedet frem, hører til Dagens Orden.

På Komædie har jeg været et Par Gange. Hos Reinhardt<sup>69</sup> har jeg set Shakespeare, men af Shakespeare var der vist kun Navnet og Personer-ne tilbage. Resten druknede i Reinhardts Sceneteknik. I Aftes så jeg hos ham et nyt Skuespil af Hauptmann: »Die Weber«<sup>70</sup>, som har vakt en Del Opsigt. Det fremstiller de schlesiske Væveres elendige Kår i 40erne i forrige Aarhundrede og deres påfølgende Opstand. Grelt og skarpt er det hele sat op og ingen kan jo undgå at tænke på og drage Sammenlig-ning med den tyske Revolution, allermindst da de, som oplevede den. Teatret er derfor også Asyl for de heftigste Meningstilkendegivelser for og imod Forfatterens Replikker. Kommunistisk interesserede Tilskuere jubler på den heftigste Måde, da en Fabrikants pragtfulde Indbo bogsta-velig talt blev slået i Stumper og Stykker af den oprørske Mængde, hvoraf flere var i en fuldstændig extatisk uhyggelig Tilstand; flere af Tilskuerne begynder Aften efter Aften at holde Taler for Kommunis-men, andre imod o.s.v., og i Forhallen er der lejret adskillige Politibe-tjente til at rydde Salen, om det skulde være nødvendigt.

Jeg har truffet en hel Del Danske, som jeg havde noget Kendskab til, her i Byen; morsomt var det at træffe Kørnerup<sup>71</sup>; vi havde et Par fornøjelige Dage sammen, og forhåbentlig fik De et Kort fra os<sup>72</sup>.

Ja, nu har jeg vist trættet Dem længe nok; jeg beder Dem da blot modtage mine bedste Hilsener og Ønsket om en god Sommerferie samt Tak for Deres Elskværdighed overfor mig, og jeg beder Dem også hilse Frk. Andersen på det venligste.

Deres ærbødige og hengivne Michael Neiiendam

*Brev nr. 6*

*Berlin 27/7 '21.*

Kære Hr. Professor Oskar Andersen!

Først takker jeg Dem mange Gange for Deres venlige Kort. I dette Exil betyder enhver Hilsen et Plus til Arbejdslysten og det almindelige Humør, som i dette Babel trænger til alle de Støtter, det kan få. Jeg glæder mig meget ved at tænke på, at De vandrer om i Danmark og priser Sommer og samler Kræfter ind til Deres fænomenale og beundringsværdige Arbejdsevne. Man kunde naturligvis fatte det ubeskedne Ønske at følge Dem en Dag og fryde sig over en hel Masse morsomme Historier foruden at få et mindre, peripatetisk Kirkehistoriekursus. Men jeg vil på den anden Side ønske, at De må have Fred og blive forskånet for at møde alt for mange, som De skal underholde eller vise omkring, og at Deres knappe Ferie må blive en virkelig Ferie.<sup>73</sup>

Opholdet i Berlin – ja, i Sandhed: non laudandus est! Vi har haft en dæmonisk Hede, som trodser enhver Beskrivelse. Man bogstavelig talt stønner ved at gå på Gaderne. Træerne på »Unter den Linden« er slemt gulligt efterårsagtige og meget gennemsigtige, det skyldes den stærke Hede og den ubeskrivelig slette Luft. Denne ganske stillestående varme Luft, der synes at stå ubevægelig over de ophedede Asfaltstrækninger, og som er fyldt med en ildelugtende, blå Benzinstank kræver stor Akkomodationsevne, for at man skal kunne vænne sig til den, og den utrolige Færdsel i et halvt amerikansk Tempo går, som Tyskerne siger, »an die Nerven«. Hvis ikke Øvelserne og Forelæsningerne var i fuld Gang, tog jeg herfra strax – Göttingen var et Paradis mod denne Tue. Når jeg har arbejdet Dagen igennem i Biblioteket og kommer hjem ved 7 Tiden, er det mig umuligt at samle mig sammen til nogle Timers Arbejde, hvad jeg er ked af, da jeg gerne vilde udnytte Tiden til det yderste. Men på den anden Side tør jeg ikke spænde mig over Evne, da jeg venter et udpræget Arbejdsår hjemme.

Med Hensyn til den nye Rektor<sup>74</sup>, da venter jeg ingen Vanskeligheder; en Timelærer er jo meget frit stillet, og Konstitutionen gælder kun for et Aar. Jeg anser det for en Fordel, at Skolen får en »fastsiddende« Rektor, hvis Autoritet truer de genstridige hver Dag – og ikke som For-

holdet var med Kragh (over hvem »Politiken« nok gnider sig i Hænderne efter dette enestående flabede Interview), om hvem Disciplene vidste, at han var borte på *visse* af Ugens Dage (vistnok de fleste!)<sup>75</sup>. Jeg er spændt på, hvorledes det vil gå med mit Arbejde; jeg både glæder mig til det, men er til Tider en Smule urolig for, om det vil lykkes mig at gennemføre Undervisningen med den Standard, der er mit Ideal. Jeg har jo imidlertid fået det ind ad Døren som en Opgave, og alle de Metropolitanere, der har været mine Manuducenter, og som jeg har drøftet Sagen med, har ubetinget tilskyndet mig til at tage fat på Opgaven og tillige givet mig adskillige nyttige Råd for Form og gældende Coutume; hver Skole har jo sit Lokalkolorit. Jeg vil fra det første Øjeblik kræve ubetinget Disciplin, og da Lussinger skal øve en lige så beroligende som autoritativ Virkning på Metropolitanskolen (navnlig i I. G.), vil jeg i fornødent Fald slå til. For mig ligger Problemet kun i Gymnasiet; de andre Klasser vil næppe volde nogen Anstrengelser.

Hvad Arbejdet her angår, så har jeg haft *megen* Fornøjelse og nydt *megen* Gæstfrihed hos Prof. theol. Zscharnack<sup>76</sup>. Han ser ud, som om han er tyve og er dog midt i 40erne. Af og til ønsker man, at man var *Svensker* og kunde nyde godt af den næsten forgudede Söderbloms<sup>77</sup> Skygge, men her var dog en eneste enkelt Lejlighed, hvor man mødte Venlighed som *Dansker*, idet Familien Zscharnack havde haft deres Søn heroppe i flere Aar i den værste Krigsperiode, og altså var danskvenlig indstillet. De talte med Varme om det fortræffelige danske Smør og den udmærkede danske Mælk, som Sønnen havde næret sig af, og formedelst hvilke Produkter han var blevet tyk og rund. Men Professoren kendte dog også en hel Del til den mere åndelige Side af Danmark og erindrede en hel Del dansk Kirkehistorie, når man nævnede ham Navnene på de forskellige Tidens Kirkefyrster. Han har knyttet mig som Medarbejder til »Zeitschrift für Kirchengeschichte«, og jeg får således den Ære at skrive et Referat af Deres Bog om Rønne deri<sup>78</sup>. Det glæder jeg mig naturligvis til, og jeg vil vel kunne få et Exemplar af Bogen, når jeg henvender mig til Forlaget derom og angiver mit Formål. Scheel anmelder den i Literaturblatt, hvis han får et Exemplar, hvad jeg synes, der dog er ganske naturligt. Jeg foreholder selvfølgelig de forskellige, hvor økonomisk det vilde være for dem at lære Dansk, idet de derved ikke alene kunde stifte Bekendtskab med ét lille Lands Literatur som Danmark, men med det ganske Nordens og dermed altså også med det så højlovede Sveriges! Men Scheel og Heiler er vist forøvrigt de eneste, der kan behandle de nordiske Sprog frit og læse dem flydende. Stange kan noget – men kun til Husbehov, og han behøver jo som Systematiker ikke at læse mere og gør det vist heller ikke! Forøvrigt har jeg haft Be-

søg her af Stange, som var til en *svensk* Docents Bryllup, og vi fik en varm Diskussion bl.a. om Heiler, Harnack og Treitschke!<sup>79</sup>

At overvære og deltage i Harnacks Øvelser er meget underholdende. Vi gennemlæser hjemme de forskellige Kanones til de første fire Koncilier og genfortæller Indholdet; han giver så et almindeligt Rundskue over Kirkens Historie. Han er naturligvis en fortræffelig Pædagog og tillige en stor Ironiker. Han bekender åbenlyst, at han ikke har Tid til at forberede sig på Øvelserne, og derfor giver han ikke stort udover, hvad vi kender fra Kirkehistorien hjemme. Men det *er* jo interessant at høre netop *ham* gennemgå det. I Fredags var jeg med en fire-fem andre på Tur med ham til Spandau. Han var meget venlig mod mig, og vi fik talt om en hel Del. På det politiske Område var han noget tilbageholdende, hvad han begrundede med sin egen usikre politiske Stilling, idet han ikke kunde slutte sig til noget af de politiske Partier – men dog vistnok nærmest hælder mod Demokratiet; hans Søn er Socialdemokrat og hans Datter, som var med på Turen, Rigsdagskvinde i »Deutsche Volkspartei«. Men den Kejservirak, som Seeberg flere Gange har øst mig over med, var ham fremmed. Han indrømmede, at Monarkiet havde gjort *for* mange Fejl, til at man kunde beholde det. Kejseren vilde alt (tegne, male, komponere, politisere o.s.v.) – og ikke som Amatør, men som Fagmand, og sank svag sammen under Generalernes Vilje. – Han var fuld af morsomme Professoranekdoter bl.a. om Mommsen<sup>80</sup>, der kun kunde tåle et Glas Vin, og så blev fuld, og de Selskabskomplikationer, der kunde opstå deraf, og om den døde Treitschke, som man måtte underholde sig med skriftlig, som vilde inkorporere Holland i Tyskland, havede Jøder og Liflænder om Kap, og arbejdede om Natten fra 11-5, alt medens han – trods Lægens kraftigste Advarsler – konsumerede 3 à 4 Flasker Burgunder. – Han fortalte, at han havde læst flere ganske udmærkede Ting om Romerkirken af Frederik Nielsen, som han beklagede var død så tidligt!<sup>81</sup> Jeg mente, at Nielsen manglede Methode og hos os var ligeså død som Ritschl i Tyskland. – Lehmann<sup>82</sup> havde fornylig besøgt ham, og han udtrykte sig spøgende om Lehmanns store Evne til at kunne tale om hvadsomhelst (über irgendwelches Thema), hvorsomhelst (irgendwo) og nårsomhelst (zur irgendwelchen Zeit)! Han bekræftede for mig, at den gamle Professoranekdote, som De måske kender, virkelig var sand, nemlig, at han havde foreholdt Lehmann hans store Alsidighed, som kunde udvikles på Bekostning af Grundigheden og motiveret det med: »In der Begrenzung zeigt sich der Meister«, hvorpå Lehmann, hvem Ordet og Viddet ikke fattes, øjeblikkelig replicerede: »Allerdings – in der Begrenzung zeigen sich die meisten!« I Fortsættelse af denne Anekdote fortalte han mig om en Amerikaner, der havde

indfundet sig hos ham, og fremsat det noget fremragende Ønske, at Harnack skulde opgive ham, hvad der var skrevet om Reformationen i Tyskland, med den Motivering: Ich bin sehr interessant in der Kirchengeschichte, hvorefter Harnack beklagede ikke at kende hans ærede Navn fra den nyeste Kirkehistorie.

Ude i Spandau slog han en Diskussion an over Themaet »Oplevelse-Tro«; den gav Anledning til en hel Række tyske metafysiske Grublerier og Forsøg på filosofiske Distinktioner; men jeg måtte beundre hans Evne til at holde Diskussionen i Gang ved ofte at forme den som et Examinatorium og hans kloge og ganske pædagogisk formede Spørgsmål. Jeg forsøgte at dreje Diskussionen til Optagelse af Troens Objekt, som stadig blev holdt i al Almindelighed, nærmest som den første Trosartikel. På dette Område gav han dog det mindste Bidrag selv og viste, at hans dogmatiske Anskuelse vist er noget i Vildrede. Flere af Deltagerne henstillede Korsets Betydning som afgørende, men Harnack kom stadig udenom dette og mente, at Paulus havde haft en uformidlet og uafklaret messiansk Bewusstsein, som var en Arv fra Jødedommen, men som ikke var bragt til nogen Ro og Klarhed i hans nye Lære; havde han skrevet Romerbrevet Kap. 18 eller 21, vilde han rimeligvis have udtrykt sig ganske anderledes end i det tredje Kapitel. – Om Aftenen læste han en Del for os af Augustin, som han nu for anden Gang er ved at læse igennem helt og holdent for at skrive en Bog om Augustin, hvori navnlig denne selv skal komme til Orde. Bogen er beregnet for det ideelle Publikum dvs. det Publikum, som ikke eksisterer, men som er Harnacks Publikum, og som han sagde, han selv regnede med. På Grundlag af et flygtigt Besøg i Amerika gav han en ligeså lattervækkende som ensidig Skildring af amerikansk Præcision og Snobbethed i Klædedragt som af de amerikanske Kirkeforhold. Theologien skildrede han som *kun* og *udelukkende* at være Hengstenbergianisme<sup>83</sup>, og hvad man i Tyskland var blevet færdig med i 60'erne. – Det var en lang, bevæget, men overmåde interessant Dag, som sluttede med, at han fortalte noget om sin Udvikling og sit Livsarbejde. Mit Hovedindtryk af ham var, at han naturligtvis foruden at være en Dygtighed *også* er en stor Charmeur, på hvis Kappe sikkert Halvdelen af hans Prestige og vidtstrakte Anseelse kan skrives. Om hans Forelæsninger over Kirkens Udviklingshistorie – en Forelæsning, som han holder for første Gang, og som er formet i store Oversigter – skal jeg fortælle Dem, når jeg kommer hjem. – Hans Efterfølger er det umuligt at finde – hidtil. Hans Lietzmann<sup>84</sup>, som først fik et »Ruf«, har abgelehnt, og det samme har Scheel efter at have sagt Ja og derefter gennemløbet en Betænkningsperiode; det er de politiske Forhold og den enestående Bolignød, der skræmmer. Folk kan i Aarevis

vente på en Bolig! Men, sagde Harnack til mig, nu har de jo haft den Ære at have fået Tilbuddet; naturligvis generer det også, at jeg vil blive ved at læse (dette Semester er hans 93de!), men jeg vil arbejde »bis der Schlagenfall eintritt«. Til Kaftan har man heller ikke fundet nogen Efterfølger endnu – muligvis bliver det Titius, hvis ikke han er for gammel.

Med Hensyn til min Afhandling, så har jeg det Held, at Danica er meget godt repræsenteret i Biblioteket, det 18. Aarh. særdeles godt, og af Bastholm<sup>85</sup> og Balle<sup>86</sup> findes så godt som alt. Jeg håber at blive færdig med de ønskede Tilføjelser, så at den – for tredje Gang – kan komme Dem i Hænde i Septembers Begyndelse. Formodentlig (og forhåbentlig) vil den da tilfredsstillende de strænge Kritikere. De vil sikkert forstå mig, når jeg anmoder om en eventuel hurtig Bedømmelse, navnlig af Hensyn til den kommende Rejse og det store Arbejde, der – i Fald den bliver antaget – kommer til at ligge imellem. Det er vel ikke noget ubeskedent Ønske at yttre (jeg tør i hvert Fald yttre det til *Dem*), og disse Tilføjelser og Referater af de forskellige Skrifter lader sig formodentlig hurtigt bese. Hernede gør Universitetet fem Licentiater i denne Uge, uden Trykktvang af deres Arbejder, antaget på 14 Dage à 3 Uger – men vi står dog adskillige Skridt højere på Stigen så!

Endelig med Hensyn til Deres flere Gange gentagede Forslag om at udvide mit Rejsestipendium ved et Lån for at kunne opnå et desto større Udenlandsophold, da har jeg tænkt en Del frem og tilbage over Deres Plan, som jo naturligvis i flere Henseender er en Opmuntring for mig. Men Baggrunden for et sådant Lån er dog vel min Afhandlings Antagelse, og da den jo endnu står ganske ud i det blå omtrent, må Planen vist foreløbig lægges ad acta. Jeg vil dog antage, at min Fader<sup>87</sup> vilde være til at bevæge til et sådant Skridt, navnlig da jeg – lige fra jeg blev Kandidat – har arbejdet overordentlig intenst og næsten uafbrudt og skaffet mig selv alt. Jeg vil antage, at han i det stille anerkender det – offentligt har han næppe Mod dertil. Jeg vil som sagt antage, at han kunde bringes dertil, hvis han fik fremsat Kravet med den tilbørlige Styrke og Fasthed. Alt andet er han kommet udenom, kun ikke et bestemt og absolut formuleret Ønske. Men jeg ved forøvrigt ikke, hvem der skulde fremsætte det, da Familien indbyrdes står overfor hinanden som glammende Hunde, og at den Vej altså er umulig.<sup>88</sup>

Nå – jeg skal ikke opholde Dem længere, men takker Dem for al Deres store Interesse og Opmuntring overfor mig.

Jeg er Deres meget hengivne og meget ærbødige  
Michael Neiiendam.

*Brev nr. 7*

*Lørdag d. 8. Juli 1922.*  
 p.T. Frederikshavn.

Kære Hr. Professor J. O. Andersen!

På Springet til at rejse til Udlandet, vil jeg gerne sende Dem en lille Hilsen fra dette friske Nord. Jeg har været en halv Snes Dage som Gæst her og på Skagen og fået en Smule Rekreation ovenpå Arbejdet og samlet nogle Kræfter til det, der forestår. Her er i Aar – i hvert Fald på Skagen – kun meget få Gæster, så man er heldigvis fri for at se Østergade flyttet herop. Jeg glæder mig meget til den forestående Rejse, som jeg jo kun kan takke Dem for. Jeg har tænkt først at rejse til Frankrig og blive nogen Tid der – hovedsagelig i Paris, hvor jeg glæder mig mest til Louvre, men iøvrigt vil jeg også se andre Steder. Derefter vil jeg gæste Schweiz og Italien, og i Efteråret har jeg tænkt at slå mig ned i mit gamle Domicil i Göttingen for at *arbejde*. Jeg har gjort nogle Forarbejder til en Fremstilling af den religionshistoriske Skoles Program, Arbejds metode og formentlige Resultater med en tilhørende Kritik af samme. Jeg mener, at en – omend kortfattet – Fremstilling kan have sin Betydning for teologiske Studenter (og Præster) som en Slags Håndbog eller Introduktion til den relig.hist. Skoles Arbejde, som jo indenfor Teologien ikke er særlig kendt herhjemme endnu.<sup>89</sup> Prof. Glarbo gjorde nogle enkelte Forarbejder – vistnok til en sammenhængende Skildring af Skolens Teologi – i Teol. Tidsskr. Såfremt jeg får Bogen færdig og engang kan finde en Forlægger, vil jeg gerne have Lov at dedicere den til Dem, som har været mig en så værdifuld Støtte. Der er jo et stort Stof at arbejde med, men det vil jo dog gøre én bekendt med en Række nytestamentlige Undersøgelser. At jeg kan skrive den i Göttingen, er en stor Fordel, dels p. G. a. den almindelige Arbejdsro, jeg kender fra tidligere År, og dels fordi jeg kan drøfte de modsatte og konservative Synspunkter med Stange. Hvorledes Priser og Forhold overhovedet bliver, er der jo ingen, der ved; jeg vil komme tilbage til Januar, da jeg har måttet love Hude<sup>90</sup> at overtage Undervisningen i hvert Fald i Foråret ved Skolen. Plum skal jo vikariere i Efteråret, og hvorledes det vil gå, er jo ikke let at sige på Forhånd. Men selvom jeg kommer tilbage til Januar, er det dog min Tro, at jeg har en Del af Martensens Stipendium i Behold endnu, så at jeg til næste Sommer kan arbejde i Holland og England. Navnlig vil jeg gerne det sidstnævnte Sted se at få gennemarbejdet en Del af Pietismens og Oplysningens engelske Litteratur. Men det har mindre Betydning for mig og mit Arbejde med den religionshistoriske Skole at komme til England *nu* i denne Omgang, selvom jeg selvfølgelig skal og må derover senere og også glæder mig dertil. Hvad Fremtiden iøvrigt

vil bringe, ved jeg ikke. Jeg bliver næppe ved Metropolitanskolen længere end i Foråret og til Sommerferien. Jeg har haft det udmærket, og vistnok er der få Lærere, der har fået så megen Påskønnelse for deres Arbejde som jeg, men Fagets aldeles pædagogisk umulige Stilling medfører et Overslid på Nerver og Arbejdskraft, som kun få tænker sig<sup>91</sup>, og selvfølgelig derfor en minimal Mulighed for videnskabeligt, selvstændigt Arbejde.

Jeg tænker stærkt på at søge et Præsteembede, der kan give sådanne Muligheder for videnskabeligt Arbejde, at det praktiske og videnskabelige kan forenes. – Endelig håber jeg, at De har modtaget de 500 Kr. pr. anbefalet Brev. Jeg vilde gerne have Lov til at vente med de øvrige 500, til jeg kommer hjem. Såfremt De har lagt dem ud for Selskabet<sup>92</sup>, er jeg villig til at betale en nærmere fastsat Rente af dem. Jeg havde håbet at kunne sende dem nu; jeg vilde gerne have Lov til at vente til min Hjemkomst. Mon De mener, at det kan lade sig gøre? Jeg kender ikke min faste Adresse i Paris, men såsnart jeg har slået mig fastere ned der, skal jeg sende den. Jeg vil da være glad for at høre – om end det kun bliver et Par Linier fra Dem. Jeg beder Dem modtage mine bedste Ønsker for Ferien både for Dem og Frøken Andersen.

Deres hengivne Michael Neiiendam.

*Brev nr. 8*

*Göttingen, am 3. September 1922.*

Lotzenstrasse 31. Ecke Schillerstrasse.

Kære Hr. Professor, Dr. J. O. Andersen!

Først nu, langt om længe, er jeg efter megen Omflakken som en anden Odysseus endt her! Og min første Tanke er naturligvis at sende Dem, som har forskaffet mig denne lærerige Rejse (Martensens Jubilæumsstipendium + Deres altid så elskværdige Interesse for mig) de venligste Hilsener. Jeg havde først en lærerig og egentlig uforglemmelig Tid i Frankrig. Trods det, jeg var rejst af Sted uden Anbefalinger, lykkedes det mig – dels gennem det danske Gesandtskab i Paris – dels ved privat Henvendelse at få Adgang til at se den katolske Kirke så at sige både forfra og bagfra i Frankrig. Jeg må give Dem ganske Ret i, hvad De engang i en Samtale sagde til mig, at af katolsk Kirkeliv kunde man få et godt Stykke at se i Frankrig. Jeg har set hele det katolske Kirkesystem udefra, og da jeg overværede Forelæsninger, Katekisationer og så et Stykke Munkeliv også indefra. Jeg har truffet mange intelligente unge, franske Klerikere, adskillige, der har været med i Krigen – selvfølgelig også nogle, der var uden esprit og éloquence og fuld af Bor-

nerthed – og haft mange fornøjelige og lærerige Oplevelser. Mit Hovedindtryk er, at den katolske Kirke står uhyre stærkt i Frankrig (ganske uden Sammenligning med Tyskland), med et vidt Tag i Folket, ofte med dogmatisk Frihed (dvs. selvtænkende, med officiel, taus og ydre Tilslutning til Vaticanum o.s.v.), levende national og med de forskellige (for os stødende) Agitationsnumre. Kirken *søger* den nærmeste Tilslutning til *alle* Sider i det sociale Folkeliv og *får* den også – hovedsagelig (så vidt jeg kan se) p.G.a. Kirkens og den franske Klerus mønsterværdige og ofte usigeligt modige Optræden under Krigen – helt ude i de forreste Skyttegrave. Derom kunde jeg skrive adskillige Sider, men jeg skal behærske mig og ikke trætte Dem. I Forhold til, hvad De i sin Tid har rejst<sup>93</sup>, er jeg jo som den nok sagt berømte Holbergfigur, der rejste fra Hadersleben og til Kiel og traf nogle rare Hattemagere! Men det *er* jo et slemt Slag at komme fra den franske Elegance, Klarhed, Høflighed og stilsikre Smag til dette Barbarrige, hvor så meget er jordbundet, småligt og bavianagtigt! Jeg var først nogen Tid i det »gemütliche« Bayern og var navnlig fængslet af Rothenburg o.d. Tauber, som De jo naturligvis kender som en uberørt Middelalderidyl, fjernt fra alt Preusseri. Jeg gjorde mange Udflugter gennem Taubertal til Württemberg, Sydbayern o.s.v. – kom selvfølgelig i Snak med mange Mennesker, det er jo ikke svært i det brave Sydtyskland – og så et i Forhold til Frankrig ganske afbleget katolsk Kirkeliv – ganske vist her kun fra den ydre Side dvs. fra Kirkedeltagelsens Side. En Smule Gammelkatolicisme, jeg har været i Berøring med, gav mig Indtryk af en lukket Gade uden Fremtid. – Jeg har søgt at få så meget at se som muligt, og alt det, jeg tidligere har ønsket at få at se, men ikke har kunnet nå på Grund af Mangel på Tid, har jeg nu for Tysklands Vedkommende, i hvert Fald for Størstedelen gennemgået for én Gang »grundsätzlich« at blive færdig dermed. Jeg sidder nu altså her, glad for at være kommet i Ro efter Rejselivets Møje – selv med indskrænkede Kufferter! – og sidder midt i Arbejdet. Jeg går rimeligvis senere til Marburg for en kortere Tid, men har endnu ikke bestemt *hvornår*. Jeg overværer her Gymnasieundervisning, Katekisationer, Prædikese-minar og Konfirmandundervisning, når jeg har Tid og Lyst; der er altid *noget* – enten positivt eller negativt – at lære af Tyskernes skolede Metode (i hvert Fald for mig). Jeg har det Held at være kommet i Forbindelse med nogle Mennesker – frem for alt Mirbt, som trods al sin spanske grandezza og storladne Vigtighed, er kommet mig meget venligt i Møde – allerede fra de foregående År, og som er så indflydelsesrig, at han synes at kunne lukke op overalt i denne Kleinstadt. Da den hannoveranske Kirkes Forhold er ved at blive gennemgribende foran-

dret, og han sidder i Synodeudvalget, håber jeg (ved hans Hjælp) at kunne komme til at overvære nogle Synodalforhandlinger, hvad han har stillet mig i Udsigt. – Af stor Værdi for mit Arbejde har det været, at jeg har kunnet drøfte den religionshistoriske Skole og Troeltsch's »Teologi« med en af denne Retning så anerkendt og bevidst Modstander som Stange; jeg var i sidste Uge, netop som jeg ankom, et Par Dage ude i Lippe Detmold hos ham på hans Landsted. [Vi] havde det virkelig fornøjeligt sammen og fik en for mig meget lærerig »auseinandersetzung« med hinanden om Troeltschs Historiefilosofi og Metoder. Jeg arbejder i Øjeblikket med Troeltsch, Bousset<sup>94</sup>, Wenk o.l. Jeg håber, der kan komme et kritisk Skrift ud deraf og måske en Afhandling til »Teologisk Tidsskrift« om Det religiøse Apriori. – I Göttingen er her sket det Personskifte, at Wobbermin<sup>95</sup> er kommet i Stedet for Titius, der går til Berlin som Kaftans Efterfølger (Titius bor på et Loft på selve Universitetet i Berlin og har erklæret, at indtil Universitetet skaffer ham en Bolig, vil han ikke læse!), og Hirsch<sup>96</sup> (der har skrevet om Fichte og Osiander) er kommet hertil som Bonwitsch's Efterfølger. Harnack har endnu ingen Afløser fundet i Berlin. Hvem tør gå til Berlin – den før så eftertragtede Stad – nu? Som man siger her om Harnacks Professur: Die Sache schwebt sit einem Jahr! Fakultetet her har, hvad de kalder »ein Kränzchen« og kommer sammen til videnskabelige og opbyggelige Drøftelser hver 14. Dag. Jeg er blevet indbudt til at tage Del i den og har lovet – efter spinkel Evne – at efterkomme Indbydelsen! Men iøvrigt strides man godt indenfor Fakultetet, idet det ene nytestamentlige Professorat har stået ledig nu i et År, og man er ikke kunnet blive enig om nogensomhelst Indstilling. Den aldrende og ganske senile Spitta, der allerede var trådt i »Ruhestand«, må derfor stadig træde til og læse. – M.H. til de arme Privatdocenter er der nu i den sidste Tid sket den Forbedring, at de kan få »Lehrauftrag« dvs. hvis Fakulteterne kan bruge dem til noget propædæutisk Arbejde, kan de blive ansat for *nogen* Betaling, der vist hverken er til at leve eller dø af, men dog er noget mod det tidligere bare Ingenting (jvf. tidligere den halshuggede Jomfrus Stipendium, der vist var til »Stød« i Støvlerne hos os!).

Med mit Arbejde vil jeg iøvrigt give mig god Tid. Jeg vilde gerne have læst nogle Kirkefædre og er begyndt på Cyprian, og da Hirsch har averteret De civitate Dei i Laboratorieøvelser, har jeg tænkt, at det kunde være nyttigt for mig, at følge den Øvelse. I Oktober er det min Plan at tilbringe en Uge i Wernigerode ved en Kongres, som Stange præsiderer ved; jeg har lovet at give en Udsigt over nyere dansk Kirkeliv og Teologi; selv om det selvfølgelig vil koste mig noget Besvær, har jeg ik-

ke ment at burde unddrage mig Anmodningen, så meget mere som både Norge og Sverige bliver repræsenteret ved samme Lejlighed. Måske det kunde lykkes mig at fremdrage en og anden for vort Kirkeliv karakteristisk Ejendommelighed, som dog er noget for os særegent, og ikke er trukket ud af Næsen på »das grosse Vaterland«; men man skal næppe overvurdere et sådant Bidrags Betydning – Hovedsagen vil vel være, at vi repræsenteres og viser, at vi overhovedet er til. En gammel Opfordring fra i Fjor, som Stange meget venligt har interesseret sig for, og som jeg også stadig har tænkt på og hjemme gjort nogle Udkast til, om at holde et Par Foredrag om Kierkegaards Grundtanker, overvejer jeg, men jeg skræmmes noget af det store sproglige Arbejde, selvom Stange og en dansklæsende og omtrent dansktalende Sognepræst her i Byen meget elskværdigt har tilbudt mig at gennemgå Foredragene med mig. Opgaven er på en Måde tiltalende nok, selv om man heller ikke her skal overvurdere de mulige Resultater. Den megen Tale fra tysk Side om en Genoptagelse af et internationalt, videnskabeligt »Verkehr« kan jo kun komme Tyskerne til gode, og måske kan hele Værdien af to sådanne Foredrag bestå i, at det rykkes tyske Tilhørere for en Stund ind i Bevidstheden, at Kierkegaard var dansk, og at vi fra dansk Side dog også har skabt selvstændige Tanker. Dette synes os så selvfølgeligt, men jeg synes, det virkelig er sørgelig ubekendt for de allerfleste af de tyske Studenter, jeg har mødt. Og om alt det Arbejde med to sådanne Foredrag er det Resultat værd, er jo et Spørgsmål, som jeg dog endnu vil overveje. – Med Hensyn til min Afhandlings Anmeldelse i »Teol. Tidskr.«, da vilde jeg gerne, om *De* personligt vilde anmelde den, da *De* dog i så mange Måder har interesseret Dem for Arbejdet og tilskyndet mig dertil<sup>97</sup>. Jeg vilde nødig falde i Hænderne på Lektor Bergmann<sup>98</sup>, da hans Opposition, hvor meget den end drejede sig om Enkeltheder, dog – i hvert Fald for mig – havde Karakteren af et Krakileri, præget af megen personlig Bitterhed. Jeg vilde helst bede *Dem* om at anmelde den, selvom *De* måske ikke kan gøre det i Øjeblikket. Hvad endelig Betalingen angår, vil jeg i Foråret betale Dem de 500 Kroner med de Renter, som jeg selv har tilbudt. At det Rygte, at min Fader skulde have betalt nogetsomhelst til Bogen, er grundfalsk, har min Onkel vel forlængst overfor Dem slået fast.

Jeg håber, *De* har haft en god – om end velsagtens ikke langvarig – Ferie<sup>99</sup>. Jeg beder Dem hilse Frøken Andersen mange Gange og selv modtage de hjerteligste Hilsener

fra Deres hengivne Michael Neiiendam

Brev nr. 9

Göttingen, am 6. Oktober 1922.  
Lotzenstrasse 31, III

Kære Hr. Professor, Dr. Oskar Andersen!

At De forlængst har fået mit Brev, tør jeg måske forudsætte, og at De – som sædvanlig – er optaget af et mangesidigt og vidtrækkende Arbejde, kan jeg næsten tænke. Disse Linier skyldes også kun den Omstændighed, at Professor Zscharnack, der fra Berlin er blevet forflyttet som Ordinarius til Breslau, sendte mig disse to Særtryk i Dag af »Zeitschrift für Kirchengeschichte«. Jeg skrev på Zscharnacks Anmodning i Fjor en Recension af Deres Bog om Rønne, men den er efter hans Meddelelse kommet for sent, idet Scheels allerede var gået i Trykken. – Jeg ved ikke, om det for »Theol. Tidsskr.« har nogensomhelst Interesse, at Harnack og Stange hver har udsendt et Foredrag om Ritschl, holdt ved Hundredårsfesten for hans Fødsel<sup>180</sup>, og at Harnack netop har udgivet en Samling Augustin-sentenser i Oversættelse. Alle tre Ting kunde meddeles på 1½ Side med nogle karakteriserende Linier vedføjet. Troeltsch's III Bind af »Gesamm. Schriften« er nu under Pressen; jeg vil gerne skrive en Anmeldelse deraf, når det kommer, om det ønskes.<sup>181</sup> Jeg arbejder på en større Artikel: »Albrecht Ritschl og Ernst Troeltsch« til Teol. Tidsskr., men venter ikke at se Ende på den førend i Januar-Februar; det er et interessant og lønnende Arbejde at stille disse to, teologisk succederende Typer op ved Siden af hinanden.<sup>182</sup> – Forholdene bliver strammere og strammere her; Fremtiden ser så dunkel ud som nogen Sinde før, og man har til Tider Indtryk af, at man kan komme til at rejse herfra med meget kort Varsel. Det har dog ikke været så slemt de to tidligere År, jeg har været her. Rigsregeringens Tale om »Wiederaufbau« klinger ganske parodisk, når Landet faktisk synker fra Uge til Uge i Velstand og i Udlandets Kredit.

Jeg håber at kunne holde mig her indtil Jul, men er i Grunden belavet på at bryde op nårsomhelst. Aviserne har – selv i denne rolige Idyl – indeholdt Opfordringer til de handlende om ikke at sælge til Udlændinge, da de får Varene alt for billigt. Vi bliver iøvrigt plukket efter bedste Evne. Men selv om jeg ikke ser Fremtiden særlig lystelig i Møde, synes jeg, det går godt med Studierne; jeg tilstræber Koncentration og Koncentration om Enkeltspørgsmål.

Med ærbødig Hilsen til Frøken Andersen og Dem selv  
Deres hengivne Michael Neiiendam.

*Brev nr. 10**Göttingen, am 6. November 1922.*

Kære Hr. Professor J. Osk. Andersen!

Inden jeg rejser herfra for at besøge et Par andre Universiteter, vil jeg gerne sende Dem disse Linier som en taknemlig Hilsen, da det jo er Dem, der gennem Martensens Jubilæumsstipendium har muliggjort dette Ophold for mig, som har været af stor Betydning for min Udvikling. Jeg afsluttede i Forgårsaftes i Auditorium maximum mit 2det Kierkegårdforedrag og har haft stor Glæde og meget Udbytte af de to Aftener. Jeg havde den første Aften 400 og den anden c. 450 Tilhørere, og de har fundet venlig Modtagelse overalt.<sup>183</sup> Det lyder jo utroligt, at tyske *Studenter* kan mene, at Kierkegaard er *tysk* – og dog har jeg truffet to af den Anskuelse; en Del anser ham for svensk; de fleste sætter ham = Nietzsche. Her lå altså virkelig en Opgave at klare. Jeg lagde navnlig Vægt på hans Kirkekamp, da han ustandseligt bruges som Murbrækker mod Kirke og Kristendom. Desværre har »the gentlemen of the press« ikke taget Hensyn til Kirkekampen, formodentlig har de følt sig ilde berørt af Kierkegårds ætsende Skarphed overfor Pressens Magt og Magtmisbrug. Men måske kan vedlagte Udklip glæde Dem; jeg behøver næppe at rette Fejl i Referatet; De ved sikkert selv, hvordan man bør anse journalistiske Referater! Men jeg vedlægger dem alligevel som Tak for Deres store Interesse for mig; den har altid været en ansporende Opmuntring.

Ikke mindre end tre Manucenter har i Breve til mig udtrykt deres Begejstring for Deres Nordens Kirkehistorie, og jeg har svaret: »Hvad har jeg altid sagt –!«<sup>184</sup>

Med venlig Hilsen Deres hengivne Michael Neiiendam

*Brev nr. 11**p.t. Frederikshavn 3. Juledag 1922*

Kære Hr. Professor, Dr. J. O. Andersen.

Først hjertelig Tak for Deres lange og opmuntrende Julebrev, som netop nåede mig Juleaftensdag ved 4 Tidens allerhyggeligste Skumring. At De har haft Tid til at ofre mig så megen Opmærksomhed midt i Deres anden store Virksomhed! Man kan næsten blive skamfuld, når man tænker på, i hvor mange andre Retninger Deres Kræfter, Tale og Pen bliver taget i Beslag, og at De så trods det har haft Tid til at skænke mig så venligt og så udførligt et Julebrev.

Ja, jeg har haft et »fint« Halvår i studiemæssig Henseende. Det har jo stået under Deres Tegn, forsåvidt som det var Dem, der gennem »Mar-

tensianum« overhovedet muliggjorde Rejsen. Meget ofte er mine taknemlige Tanker gået til Dem; jeg mindes Dem med Taknemlighed på Katederet, i Laboratoriet, jeg erindrer Samtaler op og ned ad Gaderne, hyggelige Timer i de smukke Stuer på Rathsacksvej – det var alt sammen venligt, opmuntrende og inciterende. Jeg vil Livet igennem mindes Dem med Glæde for den friske, kritiske Sporsans og den Forskningens Glæde, De satte i mig som en Brand, og Deres varme, aktive Interesse for mig sidder – tør jeg sige – med uudslettelig Taknemlighed i min Erindring. Derfor ærgrer jeg mig atter og atter over, at Rigsdagen skal tage Deres kostbare Kræfter. De er den eneste, der kan give os en Danmarks Kirkehistorie<sup>185</sup>, og som påny kan aftvinge Profanhistorikerne Respekt for Teologernes Historieforskning. Det vil jo blive et Arbejde, der kommer til at stå gennem adskillige Menneskealdrer, og som selv engang i bedste Forstand bliver historisk; det er dog et påkrævet og nødvendigt Arbejde, og er det ikke langt vigtigere at knytte sit Navn til et varigt monumentalt Værk end til de Ord, der siges og glemmes i Rigsdagen; og kan De ikke nu gøre det – netop nu, da De har haft Deres store Sejr med Kirkelovenes Gennemførelse – eller gør alle disse Linier som en *captatio benevolentiae* kun samme Indtryk som Abrahams Forhandling med Jahve om det umulige?

At De optager Laboratorieøvelserne påny i noget ændret Form er meget påskønnelsesværdigt<sup>186</sup>; der skal nok komme Tilhørere; jeg ved, hvor glade mange har været for Deres nordiske Kirkehistorie – men derom har jeg skrevet tidligere. En skrev til mig: »Jeg siger Dem, at hvis en af Deres Fritimer skulle falde sammen med Prof. A.s Forelæsninger, *må* De gå op og høre det«. Men for Udgivelsen af Nordens Kirkehistorie tør da måske Genoptagelsen af dette Laboratoriearbejde anses for et godt Omen. – Af Søren Kierkegård Forelæsningerne havde jeg megen Glæde – som Oplevelse betragtet stod de vel på Højde med Disputatsen. Skriftligt og mundtligt har jeg fået megen Påskønnelse og Tak – måske alt for megen for min Alder. Jeg sendte Dem kun de korte Referater, fordi jeg ved, De har fulgt mig med Interesse. Ammundsen<sup>187</sup> skal være kommet med nogle spidse Bemærkninger i Anledning af disse mine to Aftener, men det undrer eller skader mig vel ikke. Jeg har jo ikke fulgt hans autoriserede Kierkegård-Laboratorie gennemgang. Jeg mangler altså det blå Stempel.

De skal altså nu have Konkurrence i Fakultetet, og det lykkedes Bang at få sit Dekanat afgivet inden<sup>188</sup>. Dekanen skal formodentlig være Formand i Censurkomiteen! Efter Professorens Brev ser det ud til, at der skal være en stor, gammeldags Konkurrence med Trykning af store Konkurrencearbejder – ak, de arme Mennesker, der skal ud for

det! Man vil altså ikke følge Filosoffernes hurtige og mere bekvemme Fremgangsmåde, der væsentlig var baseret på Forelæsninger, af hvilke nogle afleveredes maskinskrevne til Komiteen i Forvejen. Da der kun er én, der kan få Pladsen, må det forudses, at De vel som Rigsdagsmand også må skaffe Penge til en Rekreatjonsrejse for den, der ikke får Do-centuret og som vel bagefter af den Grund vil ligge ret »tot«!

Det ønskede Skrift skal jeg se at få fat i omgående gennem min Bog-handler i Göttingen. De skal få det, såsnart det kommer mig i Hænde. Det var mig kært, om jeg kunde gøre Dem en Tjeneste.

I Årets Begyndelse kommer jeg så til Staden. Jeg skal jo overtage Metropolitanskolen, hvor Arbejdet også står i Deres Tegn, da det var Dem, der dengang, da Stillingen var ledig, tænkte venligt på mig. Jeg regner med et udpræget Arbejdssemester dvs. c. 40 Timers Undervisning ugentlig. Jeg vil antage, at jeg som sædvanlig får et Overrend af Manucenter. – Jeg tænker nu ret bestemt på i Foråret at søge et Præsteembede. Jeg anser Religionsundervisningen i Latinskolen for umulig så længe Faget er stillet udenfor den almindelige Pædagogiks Krav og Regler; vi kan jo ikke anskaffe en Bog eller Text af nogen Art – vi har ingen Karakter- eller Vidnesbyrdsbedømmelse, og som Forholdene ligger Landet over ser det efter mit Kendskab dertil meget ilde ud. Jeg tror, at Arbejdet for mit Vedkommende så nogenlunde er lykkedes mig, og det var mig en Opmuntring, at Dr. Berthelsen<sup>189</sup> gav mig en Lærerkandidat at føre op til praktisk Pædagogikum allerede efter et halvt Års Forløb, uden at jeg selv havde aflagt denne Prøve; men hele Arbejdet synes efter alle overensstemmende Meddelelser, der er tilflydt mig, at være faldet så grundigt sammen for Plum under hans Vikariat – at jeg (trods hans Dygtighed og pædagogisk gode Vilje) kun er blevet bestyrket på ny i fagets pædagogiske Umulighed. I intet Fag kræves der vel så stor Åndsnærværelse, og intet Fag tåler en årelevant Routine så lidt som Faget Religion. Hver time stiller ganske nye Krav, og hver Time slider på ny. Jeg tror ikke, Spørgsmålet kan skydes til Side ved at sige: Det er det samme Stof, der skal indarbejdes, og Traditionen giver Øvelsen. Jeg føler det netop på modsat Måde. Vanskelighederne er nye for hver Time – ikke mindst fordi der kræves en uhyre åndelig Spændkraft for at kunne, Time for Time, yde en sådan Præstation, som man kan være nogenlunde tilfreds med, lige fra 1. M. til 3. G. og over alle de Mellemstationer med deres mange Vanskeligheder, som ligger derimellem. Jeg finder, at de Krav, der stilles til Læreren i dette Fag, er større end det Udbytte, han kan vente sig af sit Arbejde. Jeg tror, jeg kan finde bedre Anvendelse for min Arbejdskraft end at hælde den i dette bundløse Kar på Frue Plads. Jeg bliver der selvfølgelig til Sommerferien,

men næppe længere. Jeg håber at kunne finde Embede, hvor praktisk Virksomhed og videnskabeligt Arbejde kan gå Hånd i Hånd<sup>190</sup>. Måske vil De indvende – som jeg endnu i Telefonen hører Dem sige, da jeg havde slået min første Lussing (et rent Konduitespørgsmål) på Metro-politanskolen -: »Er De gal!« Jeg frygter denne Gang så meget mindre denne Indvending, som jeg erindrer, at der i Deres Vita et Sted i Universitetets Festskrift fra 1918 også findes en Passus om, at Professoren engang tænkte på at søge Præsteembede<sup>191</sup>. De vil dog altså kunne forstå min Tanke. *Måske* kan jeg så dér få Lejlighed til at arbejde videre – fra et Sted i Københavns Nærhed vilde man jo dog kunne tage ind og virke som Privatdocent<sup>192</sup> – og *måske* afvente senere videnskabelig Virksomhed. Tanken om praktisk Virksomhed er den, der er rykket mig nærmest; Universitetet synes lukket for uoverskuelige Tider; og end ikke Assistentpladsen ved Teologisk Laboratorium synes at kunne åbne sig – jeg havde tænkt på den som en Mulighed, hvis Nørregård rykkede op i Ammundsens eventuelt ledigblevne Professorat.<sup>193</sup>

De vedlagte Penge helliges min Bastholm-Gæld! Jeg vilde gerne, når jeg kommer til Byen, have nogle Exemplarer af Bogen; vilde De venligst overveje en Pris, jeg kunde få Bogen for. Det kirkehistoriske Selskab er vel ikke så glubende, at det forlanger fuld Betaling for mig! Men jeg overlader ganske Bestemmelsen til Dem.

Så endelig *Tak* for det gamle, begivenhedsrige År, hvis Midtpunkt vel blev vor akademiske Kårdekrydsning hin 13. Juni. Jeg ønsker Dem et fint og godt Arbejds- og Hvileår – at begge Dele: både Arbejdet og Hvilen må komme alma mater til gode.

Med de venligste Hilsener både til Frøken Andersen og til Dem selv  
Deres hengivne Michael Neiiendam.

### *Summary*

On three study tours to Göttingen, Berlin and Paris in 1920-22, the theologian Michael Neiiendam (1895-1962) became acquainted with a number of well known German professors of theology. In eleven letters to his Danish teacher, professor J. Oskar Andersen (1866-1959) of the Copenhagen University, he presents accurate portraits of them as well as details of the difficult economic conditions in Germany in the after war years.

Michael Neiiendam worked on his thesis for the doctorate, which he recieved in 1922. His subject was the Age of Enlightenment and its influence on Danish theology. His letters suggest a natural connection between the subject of his thesis and the modern liberal theology of his

own time, exemplified in his particular interest in the works of Albrecht Ritschl, Ernst Troeltsch and Carl Stange.

At the end of the period, covered by these letters, Michael Neiiendam abandons hopes of a career, teaching at the Copenhagen University. In 1923 he marries and settles down as assistant vicar in a parish north of Copenhagen, but soon afterwards, he starts giving lectures at the university as well.

### Noter

1. Gottlieb Nathanael Bonwetsch, 1848-1925, professor i Kirkehistorie, fra 1891 i Göttingen.
2. Genforeningsfestlighederne kulminerede søndag den 11. juli med en stor fest på Dybbøl banke.
3. Carl Mirbt, 1860-1929, professor i Kirkehistorie, 1912-28 i Göttingen med titel af geheimer Konsistorialrat. Se note 26.
4. Friedrich Spitta, 1852-1924, professor i Ny Testamente og Praktisk Teologi, fra 1919 i Göttingen.
5. Carl Stange, 1870-1959, systematisk teolog, professor i Göttingen 1912-1937.
6. Ove Høegh-Guldberg, 1731-1808, teologisk forfatter, gehejmekabinetssekretær 1774-1784. Johann David Michaelis, 1717-1791, professor i filosofi i Göttingen 1750. Se Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 51-55, brev fra Guldberg s. 240.
7. Aage Friis, 1870-1949, professor i historie. *Bernstorffske Papirer. Udvalgte Breve og Optegnelser vedrørende Familien Bernstorff i Tiden fra 1732-1835*. Bind 1-3 udkom 1904-13. *Bernstorfferne og Danmark. Bidrag til den danske Stats politiske og kulturelle Udviklingshistorie 1750-1835*. Bind 1-2 udkom 1903-19.
8. Andreas Christian Hwiid, 1749-1788, titulær professor, studerede bibelhåndskrifter efter studieophold hos Michaelis i Göttingen. Plantede Regensens lindetræ 1785.
9. Friederich Münter, 1761-1830, efter studierejse til bl.a. Göttingen ekstraordinær professor i teologi i København 1788. Brev til overbibliotekar, professor Reuss i Göttingen, se Michael Neiiendam: *Christian Bastholm* s. 280.
10. Christian Gottlob Heyne, 1729-1812. Johann Gottfried Eichhorn, 1752-1827, elev af Michaelis og Heyne, 1788 professor i filosofi i Göttingen.
11. Gottfried Wilhelm Leibnitz, 1646-1716, og Gotthold Ephraim Lessing, 1729-1781, inspirerede den tyske oplysning, se Michael Neiiendam: *Christian Bastholm* s. 47-49 og 59-63.
12. Berengar fra Tours, 1000-1088. Hans indlæg i nadverstriden blev genfundet af Lessing i biblioteket i Wolfenbüttel.
13. Michael Neiiendam: *Om Forholdet mellem Tro og gode Gerninger i den reformatorske Lære*. Teologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke. 4. række 1. bind (1920) s. 280-92.
14. Friedrich Heiler, 1892-1967, professor i sammenlignende religionshistorie og religionsfilosofi i Marburg 1922. *Das Wesen des Katholicismus* udkom 1920.
15. Horst Stephan, 1873-1954. *Glaubenslehre*, Giessen 1920. Anmeldt af Michael Neiiendam i Teologisk Tidsskrift 4. rk. 1. bd. (1920) s. 253-55.

16. Carl Stange: *Die Ethik Kants*, Leipzig 1920. Anmeldelt af Michael Neiiendam i Teologisk Tidsskrift 4. rk. 1. bd. (1920) s. 255-56.
17. Carl Stange: *Die Bedeutung der Sakramente*. Studien des apologetischen Seminars 3, 1920.
18. Michael Neiiendam var som sekretær i Ny Theologisk Forening engageret i debatten om studieforhold og bl.a. indleder ved et diskussionsmøde om den teologiske præsteuddannelse 23. april 1918, udgivet s.a. med titlen *Moderne Præsteuddannelse*.
19. Johannes Tiedje, 1879-1946, foreslog som sagkyndig ved det tyske udenrigsministerium en ændring af grænsen mellem 1. og 2. afstemningszone til nord om Højer og Tinglev, så sognene med overvejende tysk flertal ved folkeafstemningen 10. februar 1920 efter den endelige grænsedragning ville komme til Tyskland.
20. Otto Scheel, 1876-1954, professor i Tübingen.
21. »Den almindelige strejke« vedtoges på De samvirkende Fagforbunds ekstraordinære generalforsamling 31. marts 1920 i forlængelse af arbejdsgivernes trussel om lockout og i harme over kongens statskup og med det formål at fremtvinge rigsdagens indkaldelse og en ny valglov. Men forliget på arbejdsmarkedet natten mellem 4. og 5. april banede vejen for ministeriet M. P. Friis og dermed »påskekrisen«s afslutning. Der blev ingen generalstrejke.
22. Se nedenfor, brev nr. 6.
23. Olga Emilie Marche Andersen, 1870-1960, ugift. Førte hus for sin bror, professor J. Oskar Andersen.
24. Peter Petersen Jørgensen, 1883-1920, cand. theol. 1906. Forsvarede 16. marts 1920 doktorafhandlingen: *H. P. Kofoed-Hansen (Jean Pierre). Med særligt Henblik til Søren Kierkegaard. Bidrag til Belysning af Aandskulturelle Strømninger i det 19. Aarhundredes Danmark*. P. P. Jørgensen døde 17. juli 1920.
25. Se note 13.
26. Carl Mirbt: *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*, 1895.
27. John R. Mott, 1865-1955, generalsekretær for Verdens kristelige Studenterforbund.
28. Til minde om slaget ved Sedan i Frankrig 1. september 1870.
29. Alfred Th. Jørgensen, 1874-1953, dr. theol. 1908, sekretær i De samvirkende Menighedsplejer og kirkelig medarbejder ved Berlingske Tidende. Engageret i internationalt samarbejde blandt Lutherforskere sammen med Carl Stange.
30. Holger Mosbech, 1886-1953, efterfulgte 1916 Christian Glarbo som docent i Ny Testamenter. Ønskede ikke selv at søge Glarbos professorat, se nedenfor, brev nr. 3.
31. Christian Glarbo, 1875-1920, professor i systematisk teologi (religionsfilosofi) fra 1916, død 1. august 1920.
32. Eduard Geismar, 1871-1939, efterfulgte 1921 Glarbo som professor i systematisk teologi (etik).
33. F. C. Krarup, 1852-1931, sognepræst i Sorø. Han skriver 22. oktober 1920, at han håber, Geismar bliver professor, se P. G. Lindhardt: *Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun*. Kirkehistoriske Studier 2. rk. nr. 7, 1960, s. 112.
34. Skat Hoffmeyer, 1891-1979, dr. theol. 1918, gift med Aase Thejll 22. maj 1919.
35. To anmeldelser til Teologisk Tidsskrift, se note 15 og 16.
36. Arthur Titius, 1864-1936, systematisk teolog, professor i Göttingen.
37. Julius Wilhelm Martin Kaftan, 1848-1926, professor i religionsfilosofi, i Berlin fra 1883.
38. Paul Althaus, 1888-1966, professor i Rostock 1919-25.
39. Wilhelm Herrmann, 1846-1922, professor i systematisk teologi i Marburg 1879.

40. Ernst Troeltsch, 1865-1923, 1914 professor i filosofi i Berlin.
41. Michael Neiendam har efter embedseksamen selv lånt bøger af Troeltsch hos J. Oskar Andersen, f. eks. brev af 10. juni 1919.
42. Det teologiske Fakultet brugte 1914-1916 som argument for oprettelse af flere docenturer, at eksamen i kristendomskundskab under Det filosofiske Fakultet ville forøge arbejdsbyrden i Kirkehistorie og Det gamle Testamente, se Leif Grane: *Det teologiske Fakultet 1830-1925, Københavns Universitet 1479-1979*, bd. 5, s. 462. Også i 1920 kan hensynet være blevet nævnt som grundlag for oprettelsen af docenturet i systematisk teologi fra 1921.
43. Eduard Geismar ansattes uden konkurrence.
44. Paul Brodersen, 1892-1974, cand. theol. 1917 og sognepræst i Kvislemark og Fyrendal 1922.
45. Svend Mogensen, 1896-1988, cand. theol. 1920, lærer Birkerød Statsskole 1921, Århus Seminarium fra 1922.
46. N. H. Søe, 1895-1978, cand. theol. 1920, manuduktør og 1925 sognepræst i Hvidovre.
47. Efter 1916 var systematisk teologi det eneste fag, der endnu manglede en ekstra stilling, der kom i form af et docentur 1921.
48. Niels Munk Plum, 1880-1957, dr. theol. 1920, docent i systematisk teologi 1. januar 1922,
49. Anders Nissen Gemmer, 1889-1951, manuduktør og kordegn Sct. Johannes kirke til 1922. Offentliggjorde i Teologisk Tidsskrift 1917-18 og 1921 artiklerne *Nogle Hovedlinjer i Pontus Wikners religiøse Udviklingsgang* og *Friedrich Paulsens Etik*.
50. Aage Bentzen, 1894-1953, cand. theol. 1919, docent i Det gamle Testamente 1923.
51. Foruden den i note 13 nævnte artikel har Michael Neiendam også skrevet *Omkring Forsoningslæren* i Teologisk Tidsskrift 3. rk. 10. bd. (1919) s. 201-16.
52. Reinhold Seeberg, 1859-1935, systematisk teolog, professor i Berlin fra 1898.
53. Karl Holl, 1866-1926, professor i Kirkehistorie i Berlin fra 1906.
54. Otto A. Piper: *Das religiöse Erlebnis*, 1920. Ikke anmeldt i Teologisk Tidsskrift.
55. Helge Haar, 1880-1949, næstformand i Ny Theologisk Forening mens Michael Neiendam var sekretær, fra 1918 seminarielærer Ribe.
56. Jens Nørregaard, 1887-1953, lærer ved De forenede Kirkeskoler, udgav sammen med Helge Haar *Kirkehistoriske Læsestykker*, bd. 1-3, 1915-1917, professor i kirkehistorie 1923. Han forsvarede 1920 sin doktorafhandling *Augustins religiøse Gennembrud*.
57. Michael Neiendam beder om anbefaling fra J. Oskar Andersen i brev af 20. juni 1920.
58. Harald Ostenfeld, 1864-1934, Sjællands biskop fra 1911.
59. Oluf Christian Kragh, 1870-1942, medlem af Landstinget fra 1914, rektor for Metropolitan skolen fra 1918 til han blev indenrigsminister 18. juli 1921. Staver fra 1929 som Venstres leder sit efternavn uden h.
60. Oluf Kragh beder J. Oskar Andersen anbefale en religionslærer i brev af 30. maj 1921. Iflg. Metropolitanerbogen, København 1939 s. 223 er Michael Neiendam ansat som timelærer i et ikke nærmere angivet tidsrum mellem 1920 og 1923.
61. August Hennings, 1746-1826, embedsmand i Høegh-Guldbergs udenrigstjeneste og oplysningsfilosofisk forfatter.
62. Peter Andreas Heiberg, 1758-1841, revolutionsbegeistret forfatter.
63. Adolf Deissmann, 1866-1937, professor i Ny Testamente i Berlin 1908-34.

64. Hugo Gressmann, 1877-1927, professor i Gammel Testamente i Berlin 1907-27.
65. Max Scheler, 1874-1928, fra 1919 professor i filosofi i Köln.
66. Frants Buhl, 1850-1932, professor i semitisk filologi Københavns Universitet 1898-1922.
67. Adolf von Harnack, 1851-1930, professor i kirkehistorie Berlin 1888-1921.
68. Se nedenfor, brev nr. 6.
69. Max Reinhardt (Goldmann), 1873-1943, leder af Deutsches Theater i Berlin og flere andre scener, »Theater der Massen für die Massen«, indtil 1933.
70. Gerhart Hauptmann, 1862-1946, tysk dramatiker. »Die Weber«, et af hans kendteste stykker, er fra 1892.
71. Bjørn Kornerup, 1896-1957, bestyrelsesmedlem i Ny Teologisk Forening sammen med Michael Neiiendam og cand. theol. 1921.
72. Postkort med motiv fra Spree afsendt til J. Oskar Andersen 2. juli 1921.
73. J. Oskar Andersen holdt ikke sommerferie, men forberedte sig på arbejdet i Udvalget af 10. september 1920 for kirkelige Anliggender, der indledte en ny møderække 16. august 1921.
74. Karl Hude, se nedenfor, brev nr. 7.
75. Hans Scherfig, 1905-1979, blev student fra Metropolitanskolen 1924 og skrev derom i *Det forsømte Forår* 1940.
76. Leopold Zscharnack, 1877-1955, fra 1906 privatdocent i Kirkehistorie i Berlin, fra 1910 titulær professor.
77. Nathan Söderblom, 1866-1931, fra 1914 ærkebiskop i Uppsala.
78. J. Oskar Andersen: *Festskrift i Anledning af Det danske Missionsselskabs Hundrede-Aars-Jubilæum. Bd. 1. Indledning og Bone Falch Rønnes Liv*. 193 s. Udkom medio juni 1921. Se nedenfor, brev nr. 9.
79. Heinrich von Treitschke, 1834-96, fra 1874 professor i historie i Berlin.
80. Theodor Mommsen, 1817-1903, fra 1861 professor i historie i Berlin.
81. Frederik Nielsen, 1846-1907, professor i kirkehistorie 1877, fra 1900 biskop i Ålborg og Århus stifter. *Romerkirken i det 19. Hundrebaar* udkom på tysk 1877.
82. Edvard Lehmann, 1862-1930, professor i religionshistorie og -filosofi i Berlin 1910, fra 1913 i Lund. Anekdoten om Lehmanns svar på Goethe-citatet om begrænsningens kunst er også gengivet i *Københavns Universitet 1479-1979*, bind 11, Det filosofiske Fakultet 4. del, København 1979, s. 16.
83. Luthersk konfessionalisme rettet mod bibelkritik, inspireret af professor Ernst Wilhelm Hengstenberg, 1802-1869, der fra 1827 var redaktør af det indflydelsesrige *Evangelische Kirchenzeitung*.
84. Hans Lietzmann, 1875-1942, professor i Kirkehistorie i Jena 1908-24, derefter i Berlin som Harnacks efterfølger.
85. Christian Bastholm, 1740-1819, hofpræst fra 1778. Michael Neiiendams doktorafhandling *Christian Bastholm. Studier over Oplysningens Teologi og Kirke* blev antaget af det teologiske fakultet 21. januar og forsvaret 13. juni 1922. Leif Grane nævner, anf. skr. s. 474, at også Niels Munk Plum og Skat Hoffmeyer i disse år måtte omarbejde deres afhandlinger flere gange, før de kunne antages.
86. Nicolai Edinger Balle, 1744-1816, Sjællands biskop 1783-1808, fra 1800 Christian Bastholms efterfølger som kgl. konfessionarius.
87. Nicolai Neiiendam, 1865-1945, skuespiller og sceneinstruktør ved Det kgl. Teater til 1930.
88. Om forholdet mellem medlemmerne af familien Neiiendam skriver Henrik Neiiendam i artiklen *Fra familieskabet*, Weekendavisen 7. december 1979.

89. Michael Neiiendam: *Albrecht Ritschl og Ernst Troeltsch*. Teologisk Tidsskrift 4. rk. 5. bd. (1924) s. 4-64.
90. Karl Hude, 1860-1936, Metropolitanskolens rektor 1921-1927.
91. Michael Neiiendam bidrog senere til betænkning fra et udvalg, nedsat af Undervisningsministeriet 1928, til udarbejdelse af læseplaner. Der blev foreslået indført eksamen for religion for at stille det på niveau med andre fag. P. G. Lindhardt: *F. C. Krarups breve til Michael Neiiendam*. Kirkehistoriske Samlinger 1976, s. 221-34, især s. 232, note 14.
92. Michael Neiiendams doktorafhandling blev udgivet af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, der siden 1913 kun havde udgivet to bøger. *Kirkehistoriske Samlinger* begyndte at udkomme igen fra 1933.
93. J. Oskar Andersen havde samme alder som Michael Neiiendam, da han april-november 1893 rejste i Tyskland og Holland og januar-november 1894 var i Italien og Schweiz. Han opholdt sig i Paris fra midt i september til sidst i oktober 1894 og besøgte flere franske byer på vej til Tunis og Italien m.v. april-december 1902.
94. Wilhelm Bousset, 1865-1920, ekstraordinær professor i Ny Testamente i Göttingen, fra 1916 i Giessen.
95. Georg Wobbermin, 1869-1943, professor i systematisk teologi, fra 1922 i Göttingen.
96. Emanuel Hirsch, 1888-1972, fra 1921 professor i Kirkehistorie i Göttingen. Udgav 1919 *Die Theologie des Andreas Osiander*.
97. Michael Neiiendams disputats blev ikke anmeldt i Teologisk Tidsskrift.
98. Lorenz Bergmann, 1875-1966, fra 1918 lektor i missionshistorie ved Københavns Universitet.
99. 30. juni 1922 stadfæstedes de kirkelove, J. Oskar Andersen havde været meget engageret i forberedelsen af og i august skrev han pjecen *Kirkelovene og deres Forhistorie*, 42 s., som han udgav privat sidst i måneden.
100. Michael Neiiendam anmeldte i Teologisk Tidsskrift 4. rk. 4. bd. (1923) s. 347-48 to bøger udgivet i anledning af 100-årsdagen for Ritschls fødsel 25. april 1922: Adolf v. Harnack: *Albrecht Ritschl*. Bonn 1922. 16 s. Carl Stange: *Albrecht Ritschl*. Leipzig 1922. 24 s.
101. Troeltsch samlede værker blev ikke anmeldt i Teologisk Tidsskrift.
102. Artikel i Teologisk Tidsskrift, se note 89, udkom som særskilt tryk samme år. Se også Michael Neiiendam: *Kritik og Trø*. København 1924. 99 s.
103. *Søren Kierkegaards Leben und Hauptgedanken*, avisomtale af foredrag to aftener i træk. Iflg. referatet indledte Michael Neiiendam med at prise de videnskabelige forbindelser mellem Danmark og universitetet i Göttingen. Han nævnte også, at Søren Kierkegaards bror, P. C. Kierkegaard, for cirka 100 år siden (14/12 1829) blev doktor her. Selv var Søren Kierkegaard også kraftigt inspireret af tysk åndsliv, noterer referenten og fortsætter: Da Søren Kierkegaard selv engang skal have sagt, at man efter hans død ikke kan læse i hans skrifter, hvad der rørte sig i hans inderste, gav dr. Neiiendam med beundringsværdig klarhed et udblik over hans udvikling, for på den måde at klarlægge hans inderste væsen. Der var i 1920'erne livlig forbindelse mellem de teologiske fakulteter i København og Göttingen, kulminerende med Göttinger-teologers besøg i København i april 1929 og 52 danskes deltagelse i det af Carl Stange ledede »Ferienkurs für Theologie und Weltanschauung« i Göttingen 6-20. juli 1929 hvor bl.a. Eduard Geismar talte om Luther og Kierkegaard. Han havde også 4-500 tilhørere. Jvf. *Mitteilungen für die Teilnehmer des Apologetischen Seminars in Wernigerode* nr. 27, januar 1930.
104. J. Oskar Andersen opfordredes allerede 26. november 1919 af Studenterrådet ved

- Københavns Universitet til at lade forelæsningerne over Nordens Kirkehistorie offentliggøre. Leif Grane omtaler, anf. skr. s. 468, at adskillige forelæsninger fra begyndelsen af 1920'erne blev duplikeret af studenterrådet.
105. Michael Neiiendam blev i mange år ved med at opfordre J. Oskar Andersen til at skrive Danmarks kirkehistorie, bl.a. ved at tilbyde sig som korrekturlæser. Se også Michael Neiiendam: *In memoriam J. Oskar Andersen. Nogle fakta og erindringer*, Kirkehistoriske Samlinger, 7. række, bind 4, side 6f.
  106. F. C. Krarup skriver i april 1922 takkekort til J. Oskar Andersen, der har sendt ham en hilsen på 70-årsdagen 31. marts. De har ellers været uvenner, fordi Oskar Andersen har opfattet en kritik, Krarup som censor fremførte mod en ved eksamen fremlagt laboratorieopgave, som en kritik af hans undervisning, hvorfor han holdt helt op med at holde laboratorieøvelser. I sine *Erindringer*, 1985, tager Regin Prenter (der begyndte studiet i 1925) på s. 30 en del af æren for at J. Oskar Andersen genoptager sine øvelser.
  107. Valdemar Ammundsen, 1875-1936, 1901 professor i kirkehistorie, 1. marts 1923 udnævnt til biskop over Haderslev stift. Ammundsen indvilligede i at ordinere Michael Neiiendam i Haderslev domkirke til kapellan i Egebæksvang i Nordsjælland den 4. juli 1923. Breve mellem Ammundsen og Neiiendam i P. G. Lindhardt: *Biskop Ammundsens første ordination – en brevveksling* i Haderslev Stiftsbog 1985, s. 90-105.
  108. J. P. Bang, 1865-1936, professor i dogmatik 1910 til han trak sig tilbage 1924 på grund af langvarig sygdom. Konkurrencen gjaldt docenturet i Gammel Testamente, der blev ledig ved Johannes Pedersens udnævnelse til professor i semitisk filologi. Aage Bentzen blev udnævnt i 1923. Leif Grane, anf. skr. s. 462.
  109. Henrik Bertelsen, 1874-1933, dr. phil. 1902, undervisningsinspektør for gymnasieskolerne 1918-1927.
  110. Michael Neiiendam søgte i de første måneder af 1923 sognepræsteembede i Rye-Sonnerup ved Roskilde. Han fik det indtryk, at man dér ikke ønskede en præst, om hvem man kunne vente, at han ville sidde og skrive bøger. I et brev 9. maj forbereder Neiiendam så J. Oskar Andersen på, at han vil blive opsøgt af formanden for menighedsrådet i Espergærde, hvor han søger stillingen som kapellan i Egebæksvang, Tikøb sogn. Sagen er afgjort 25. maj til hans fordel, da han skriver til både J. Oskar Andersen og Valdemar Ammundsen derom.
  111. *Københavns Universitets Aarskrift 1918*, s. 147-54, i anledning af æresdoktorgraden i teologi, som J. Oskar Andersen fik i forbindelse med reformationsjubilæet 31. oktober 1917. Efter i en årrække at have været dårligt lønnet docent var han siden 1. april 1913 ekstraordinær og fra 1. april 1920 ordinær professor i kirkehistorie.
  112. Den 3. april 1923 anmelder Michael Neiiendam i næste semester at ville holde eksaminatorier over Andet Tessalonikerbrev og i laboratoriet gennemgå F. C. Krarups bog fra 1922 *Kampen om Kristendommen*. Han fortsætter som privatdocent til 1930, hvorefter han underviser på Pastoralseminariet.
  113. Selvom det faktisk gik således, valgte Michael Neiiendam alligevel at søge præsteembede, sandsynligvis ikke helt uden sammenhæng med, at han nu i nogen tid havde været forlovet med Elisa (Lise) Andersen, 1894-1961. De blev gift i Frederikshavn 6. juli 1923, to dage efter ordinationen i Haderslev.